"... כי גזע צאצאים שנידון למאה שנות בדידות, אין ניתנת לו הזדמנות שנייה על האדמה ... "
מתוך *'מאה שנים של בדידות'*, גבריאל גרסיה מרקס

פרק שלישי: היסטוריה כלכלית פוליטית של ישראל. מסקטורים פוליטיים לקבוצות הון טרנסלאומיות

אחרי שנים רבות הגיע הניצחון הגדול. המשק השתחרר סוף-סוף מידם העריצה של הפוליטיקאים והביורוקרטים. סוף-סוף ניתן לחיות בארץ הזאת. כוחות השוק החופשיים מנצחים בכל מקום. "... השווקים הרבה יותר חכמים משניתן לחשוב..." – מסביר לנו יעקב פרנקל, כהן שווקים ידוע, בארשת חמורת-סבר. פרנקל הגיע היישר מהבנק העולמי (דרך שהייה קצרה באוניברסיטת שיקגו) כדי לגלות בפני הילידים את סודות השוק החופשי. "... החוכמה היא לדבר עימם..." – אומר פרנקל לשטרסלרים ולפלוצקרים, הדרוכים למוצא פיו. וכך, ממש לפני שעזב את בנק-ישראל לטובת מעסיקיו האמיתיים – הוא גילה את סוד אדוניו: "... אנו העברנו את הכוח מהפוליטיקאים לשווקים, שהם הגורם המרתיע והשופט של מדיניות גרועה..." (*הארץ*, 2.1.2000).

מי הם כוחות השוק החופשיים הללו? מי הם המנצחים החדשים? האומנם חדשים הם? ומה הוא סוד נצחונם? תשובות על שאלות אלה, הן בעצם הסיפור של החברה הישראלית – ולמעשה סיפורו של המעמד השליט בישראל. ונתחיל היישר ממבנה יחסי-הכוחות העכשווי.

א. האליטה התאגידית של ישראל בסוף המאה העשרים

התיאור הממצה ביותר של מבנה הכוח בישראל של שנת אלפיים, מסתכם בשתי מילים: **בעלות נעדרת.** האיפיון המרכזי של מבנה כוח זה הוא **ריכוזיות תאגידית,** הגבוהה ביותר שהתקיימה אי-פעם בישראל או בפלסטינה.

במרכז כוחות השוק החופשיים של ישראל ניצבת 'הכלכלה הגדולה'.[1] היא מורכבת מקונגלומרטים אחדים ועוד כמה עשרות פירמות גדולות – השולטים, לבד או

[1] המושג 'Big Economy' מתייחס, בדרך-כלל, לאשכול של פירמות בעלות עמדה חזקה, ואפילו דומיננטית, בענף או בכמה ענפים. פירמות אלה נבדלות משאר הפירמות במשק בביצועיהן העסקיים – וכן בגודל הנכסים, בסיכונים הנמוכים-יחסית בהשקעות, ובשיעורי-הרווח הגבוהים והיציבים באופן יחסי. המושג בא, בדרך כלל, בקונטקסט של ניגוד ל'כלכלה הקטנה' – שביצועיה העסקיים ודרכי התארגנותה הפוליטית הינם שונים, ולעתים אף הפוכים לאלה של 'הכלכלה הגדולה'. גישה זאת, שאינה בוחנת את המשק כמיקשה אחת, מכונה 'הכלכלה הכפולה' (The Dual Economy). היא התחילה בשנות הארבעים, במחקר של סטיינדל על עסקים גדולים ועסקים קטנים (*Steindl*, 1945) – והפכה למקובלת במחקר האקדמי מסוף שנות הששים (*Averitt*, 1968). היו כאלה שתיארו, באמצעות גישה זו, את התפתחות הקפיטליזם בארה"ב מאז סוף המאה התשע-עשרה; בעיקר את ריכוזיות ההון, צמיחת רובד המנהלים והתפצלות שוק העבודה (*Edwards*, 1979). בחינה אמפירית מקיפה בנושא הראתה ש'הכלכלה הדואלית' בארה"ב התגבשה לראשונה בתקופת גל המיזוגים של תחילת המאה העשרים. מאז שנות העשרים פיתחו קבוצות 'הגרעין' אסטרטגיה, לפיה הן גיוונו את השקעותיהן בענפים ותת-ענפים הקרובים לענף שבו הן שלטו. בדרך כלל מדובר בענפים בעלי עתירות הון, שבהם הן תפסו עמדות שליטה, יחד עם פירמות 'גרעין' אחרות (*Bowring*, 1986: ch. 7). במקביל לקיטוב בסקטור העסקי, התפצל שוק העבודה: מצד אחד, נוצרו סקטורים של שכר מוגן ומשלחי-יד בעלי עוצמת מיקוח גבוהה;

במשותף, בענפים מרכזיים. אליהם מצטרפת קבוצה מבוזרת של פירמות ממשלתיות גדולות, העומדות להימכר לבעלים הנעדרים. במוקד השליטה של 'הכלכלה הגדולה' מצויה קבוצת 'גרעין' של חמש קבוצות-הון דומיננטיות.

עד לשנות התשעים היה קל יחסית למפות את מבנה השליטה במשק; אולם כיום קשה לקבוע, מה הם גבולות 'הכלכלה הגדולה' — ובעיקר, קשה לקבוע את גבולות קבוצת 'הגרעין' אשר ניצבת במרכזה. סיבה אחת היא, שקשה לעקוב אחר סבך הקשרים והבעלויות של מאות הפירמות, אשר בחלקן מצויות בתרכובת בעלויות מצטלבות והדדיות; לעתים קרובות מסתיימת שרשרת הבעלויות בפירמות-קש הרשומות אי-שם במרכזים פיננסיים שמחוץ לפיקוח (offshore) כמו קיימן וג'רסי. הסיבה השנייה היא, שהבעלויות משתנות במהירות כה גדולה — עד שהקפאת תמונה בזמן מסוים, עשויה להטעות. בכל-זאת, ניתן לשרטט פחות או יותר את קווי-המיתאר העיקריים של קבוצת ההון הדומיננטי בישראל לשנת 1999.

בטבלה ג'1 מופיעות קבוצות הבעלות הגדולות בישראל. אליהן מצורפת לצורך השוואה 'קבוצת הממשלה' — אם ניתן לראות בזו האחרונה קבוצה. הדירוג הזמני הוא על-פי כושר שיערוך הנכסים שלהן ('שווי-שוק').

בראש ניצבת קבוצת **אי.די.בי** הנשלטת בעיקר על-ידי משפחות רקנאטי וקרסו ובעלי-הון זרים אשר נכנסו בעשור האחרון, שהבולטים ביניהם היו גולדמן-זקס וויליאם דוידסון. במרס 1999 מחיר נכסיה של אי.די.בי בבורסה היה 11 מיליארד דולר; הם תפסו 22% מהערך הכללי של שוק המניות התל-אביבי. הקבוצה החזיקה בשליטה מרבית או חלקית, במאות פירמות העוסקות במגוון נרחב של ענפים: בנקים, מימון, ביטוח, היי-טק, תעשיה, קרקעות, בנייה, רשתות שיווק וייבוא, שירותי תיירות ומלונאות והובלה. חלק ניכר מהשליטה נעשה באמצעות שתי פירמות האחזקה הגדולות של הקבוצה: 'אי.די.בי פיתוח' ו'כלל'.

השנייה בדירוג, קבוצת **עופר**, הייתה 'שווה' בתקופה זאת כ-3.5 מיליארד דולר ותפסה 7.4% ממחיר הבורסה. אחזקותיה כללו מספר רב של פירמות שעסקו בבנקאות, מימון, חומרי-גלם, היי-טק, נדל"ן והובלה.

לקבוצת עופר היה חלק מיעוט בקבוצת-ההון השלישית בגודלה, קבוצת **כור**, אשר בעליה העיקריים באותה תקופה היו משפחת ברונפמן ומשפחת קולבר. עימם החזיקו ב'כור' — דרך שליטתן ב'בנק הפועלים' — משפחות אריסון, נחמה ודנקנר; וכן גולדמן-זקס. מחירה של 'כור' בבורסה היה באותה תקופה כ-2.8 מיליארד דולר או 6% מהבורסה התל-אביבית. עד לפני כחמש-עשרה שנה הייתה 'כור' הקבוצה הגדולה והמגוונת ביותר בפעילותה במשק הישראלי; אבל לאחר שֶעטו עליה טורפים ותורמים שונים — היא נותרה ממוקדת בעיקר בענפי ההיי-טק, חומרי גלם, נדל"ן, ולאחרונה אף בתקשורת.

ומצד שני, ענפי עבודה בלתי-מאורגנת, בעלי שכר נזיל וחסר הגנה פוליטית. נראה, שמאז אמצע שנות השבעים החל מבנה זה להשתנות: קבוצות 'הגרעין' האמריקניות נאלצו להיכנס לתחרות ישירה עם קבוצות הון-זרות, ושליטתן בשוק האמריקני פסקה לעלות. במקביל, כוחם של האיגודים המקצועיים הגדולים מצוי בירידה תלולה.

קבוצת **דנקנר**, הרביעית בדירוג, נשלטת על-ידי משפחת דנקנר; היא בעלת כוח שיערוך של 1.2 מיליארד דולר, שהם 2.6% מהבורסה. עיקר עוצמתה בא לה מהשתלטותה על ׳בנק הפועלים׳. הקבוצה שולטת בפירמות של היי-טק, כימיקלים, דלק ונדל״ן. שלוחותיה מגיעות לאחזקות מיעוט ב׳כור׳ וב׳כלל׳ (הנשלטת ברובה, כאמור, על ידי קבוצת אי.די.בי).

קבוצת **אריסון**, החמישית בדירוג, מורכבת ממשפחות אריסון ונחמה; מחירה היה 1.1 מיליארד דולר שהם 2.3% מהבורסה. הנכסים העיקריים שלה הם ׳בנק הפועלים׳ ופירמות בעלות כושר שיערוך גבוה בהיי-טק, בנדל״ן ובבנייה.

הקבוצה השישית בטבלה מופיעה תחת כותרת ׳**קבוצת הממשלה**׳. אבל זאת רחוקה מלהוות קבוצה: קשה לראות ב׳ממשלה׳ גוף מלוכד בעל אינטרסים משותפים שפועל כ׳קבוצת הון׳. היא נראית יותר כסוכנות אחזקה הפועלת זמנית בנאמנות בעבור ההון הדומיננטי — מעין אפוטרופוס לנכסים העתידיים של הבעלים הנפקדים. מדובר נכבדות במלאי אחזקות של בנקים ופירמות השולטות בתחומי מפתח של טלקומוניקציה, ייצור צבאי, אנרגיה, תשתית והובלה. אילו היה ניתן לאמוד בשנות השבעים, את כושר השיערוך או את יכולת השליטה של הממשלה — אין ספק שהיא הייתה ניצבת בראש הרשימה, הרחק משאר קבוצות ההון. בסוף 1999 הידלדלו נכסיה עד ל-7.2 מיליארד דולר והיוו 14.8% מהבורסה. חלק מנכסיה — כגון שאריות מ׳התעשייה-האווירית׳, ׳תע״ש׳, ׳רפא״ל׳, ׳מע״ץ׳, ׳מקורות׳, ׳מנהל מקרקעי ישראל׳ ואחרים — עדיין לא שוערכו, אבל הם בדרך המנצחת אל החופש.

אף כי קבוצת הממשלה מדורגת לכאורה כשנייה ברשימה מבחינת מחיר נכסיה, היא מופיעה בנפרד בתחתית הרשימה. לא רק שזהו אוסף מקרי של נכסים, העומדים לחלוקה — אלא שגם מדובר במנהלי נכסים, שאיבדו זה מכבר את האינטרס הקבוצתי המלכד ואת האמונה העצמית המשותפת. מדובר בעצם, בסוס מת.

מתוך 652 הפירמות שהיו רשומות בבורסה התל-אביבית עד מרס 1999, היו 82 בשליטה, מלאה או חלקית, של חמש הקבוצות (92 פירמות, אם לוקחים בחשבון את הממשלה). אם מסכמים את הנכסים הללו, מגיע ערכם ל-41% מערך הבורסה; ואם מצרפים גם את האחזקות הממשלתיות — מגיע ערכם ל-55% מהבורסה.

גם שאר הפירמות הרשומות בבורסה התל-אביבית מצויות בשליטה מרוכזת ביותר. חמש הקבוצות, המדורגות מייד לאחר חמש קבוצות ׳הגרעין׳, תופסות 7% מערך הבורסה. הקבוצות הללו כוללות את קבוצת **פישמן** (1.8%), את קבוצת **מגדל** שנשלטה על ידי קבוצת ג׳נרלי האיטלקית (1.6%), את משפחת **תשובה** (1.3%), את קבוצת **אלקו** שנשלטה על ידי משפחת זלקינד (1.3%) ואת קבוצת **הכשרת הישוב** שנשלטה על ידי משפחת נמרודי (1%).[2]

[2] *אברמוב וצוק* (1999)

טבלה ג׳1 : ׳גרעין׳ קבוצות הבעלות המובילות בישראל 1999

קבוצות בעלות, משפחה או אינטרס	*ערך נכסים* מיליארדי $ (1999)	**תיאור הנכסים החשובים**[3] (*)
קבוצת אי.די.בי משפחת רקנאטי משפחת קרסו גולדמן-זקס וויליאם דוידסון	10.8	**בנקאות:** בנק דיסקונט, בנק דיסקונט למשכנתאות, בנק לפיתוח תעשייה, בנק מרכנתיל-דיסקונט. **פיננסים:** אילנות-בטוחה, אלבר-מימונית, ויזה, דיסקונט-שוקי-הון, תמר. **היי-טק:** ברק, טלקום, אי.סי.איי-טלקום, אלביט, אלרון, גילת, לירז, נייס, אר.די.סי-רפאל-פיתוח, סייטקס, טלעד, תבל, United Pan European Communications **תעשיות:** נייר חדרה, גדות כימיקלים, כיתן, נשר, גרניט-הכרמל, קליל, אורמת, פולגת, סונול, טמבור. **נדל״ן:** אזורים, נכסים ובניין. **ביטוח, שרותים והובלה:** כלל ביטוח, כללתורס, אל-ים, שופרסל, זנקס.
קבוצת עופר משפחת עופר	3.5	**בנקאות:** בנק אדנים, בנק טפחות, בנק מזרחי המאוחד. **פיננסים:** מליסרון, חוף אלמוג, ה.ל.-מימון. **היי-טק:** טוואר-סמיקונדקטורס. **תעשיות:** ים-המלח-ברומין, ים-המלח-פריקלס, ים-המלח-עבודות, אי.סי.אל-ישראל-כימיקלים, כור, בתי-הזיקוק, אומני, פריקלס. **נדל״ן:** אלרם, עופר-פיתוח. **ביטוח, שרותים והובלה:** מלונות יהודה, עופר סחר, צים, זודיאק, Tanker Pasific ,Royal Caribbean. **אחזקות צולבות:** כור.
קבוצת כור משפחות ברונפמן קולבר בנק פועלים	2.8	**היי-טק:** אי.סי.איי.-טלקום, תדיראן, טלרד. **תעשיות:** אגן-מכתשים, משהב, צינורות המזרח-התיכון, מפעלי פלדה מאוחדים. **נדל״ן:** כור נכסים. **ביטוח, שרותים והובלה:** כנפים, שרתון-מוריה.
קבוצת דנקנר משפחת דנקנר	1.2	**בנקאות:** בנק הפועלים. **היי-טק:** מתב. **תעשיות:** כרמל-כימיקלים, דור-כימיקלים, דור-אנרגיה, תעשיות-מלח. **נדל״ן:** דנקנר-השקעות. **אחזקות-צולבות:** כור, כלל (עם קבוצת אי.די.בי).

[3] מחיר הנכסים מכיל אחזקות מקומיות בלבד של הקבוצות.

קבוצת בעלות. משפחה או אינטרס	ערך נכסים מיליארדי $ (1999)	תיאור הנכסים החשובים[4] (*)
אריסון אחזקות משפחת אריסון משפחת נחמה	1.1	**בנקאות:** בנק הפועלים. **היי-טק:** ביומדיקל, אל-אר, יורוקום, יורונט, המלט, מדסים, מירביליס, פרטנר, פולריס, סטפס, V-CON. **נדל״ן:** חרות, שיכון ובינוי, אבן וסיד, אורבונד, אור-ים, סכום, שיכון-עובדים, סולל-בונה. **אחזקות-צולבות:** כלל (אי.די.בי), כור.
קבוצת הממשלה	7.2	**בנקאות:** בנק הפועלים, בנק אגוד, בנק לאומי, בנק דיסקונט, בנק לפיתוח התעשייה. **היי-טק:** בזק, תעשיה אוירית. **תעשיות:** עשות אשקלון, רפא״ל, בתי-זיקוק, תע״ש. **ביטוח, שרותים והובלה:** חברה לאספקת פחם, מקורות, אל-על, חברת החשמל.

מקור: ארכיון המחברים, *דן אנד ברדסטריט ישראל* (1999), אברמוב וצוק (1999),
Standard & Poor's, Israel's Leading Public Companies,
US Securities and Exchange Commission

גם שאר הפירמות הרשומות בבורסה התל-אביבית מצויות בשליטה מרוכזת ביותר. חמש הקבוצות, המדורגות מייד לאחר חמש קבוצות ׳הגרעין׳, תופסות 7% מערך הבורסה. הקבוצות הללו כוללות את קבוצת **פישמן** (1.8%), את קבוצת **מגדל** שנשלטה על ידי קבוצת ג׳נרלי האיטלקית (1.6%), את משפחת **תשובה** (1.3%), את קבוצת **אלקו** שנשלטה על ידי משפחת זלקינד (1.3%) ואת קבוצת **הכשרת הישוב** שנשלטה על ידי משפחת נמרודי (1%).[5]

במבט מקיף אם כי זמני, ניתן לאמר כי גבולותיה של ׳הכלכלה הגדולה׳ הכילו 34 קבוצות-הון ששלטו ב-77% מערך הנכסים שנרשמו בבורסה. אליהן ניתן להוסיף עוד פירמות גדולות בעלות כוח שליטה בענפים בודדים; לדוגמא: ׳טבע׳ (שנשלטה בעיקר על-ידי בעלי-הון אמריקאים), ׳הריבוע הכחול׳ (קואופרטיב שהפך בהדרגה לנכס בעל כושר שיערוך), ׳אוסם׳ (שנשלטה על ידי ׳נסטלה׳ ומשפחת פרופר), ׳עלית׳ (שהייתה בידי משפחות פדרמן ושטראוס), ׳דלתא׳ (של לאוטמן ואחרים) – ופירמות אחרות בעלות כוח שיערוך רב בעיקר בתחום התוכנה.

טבלה ג׳2 מספקת מדדים אחדים לעוצמה היחסית של חמש קבוצות ׳הגרעין׳ בתוך ה׳כלכלה הגדולה׳ של ישראל. בטבלה מופיעים (מצד ימין) נתונים על מספרן הכולל של הפירמות המובילות בענפים ובסיווגים שונים; כמו-כן מובאים נתונים על השליטה

---

[4] מחיר הנכסים מכיל אחזקות מקומיות בלבד של הקבוצות.
[5] *אברמוב וצוק* (1999)

טבלה ג'2 : מדדים לעוצמה היחסית של קבוצת 'הגרעין' ולכוחו המידלדל של הממשל בישראל

מספר הפירמות המובילות במשק (המספר בסוגרים) סוג הפירמה	מספר הפירמות בשליטת 'הגרעין' בצרוף הממשל (% בסוגרים)		מכירות (במיליארדי $) בשליטת 'הגרעין' בצרוף הממשל (% בסוגרים)		רווחים נקיים (במיליוני דולר) בשליטת 'הגרעין' בצרוף הממשל (% בסוגרים)		מועסקים (אלפי בני-אדם) בשליטת 'הגרעין' בצרוף הממשל (% בסוגרים)	
	'גרעין'	'גרעין'+ ממשל	'גרעין'	'גרעין' + ממשל	'גרעין'	'גרעין' + ממשל	'גרעין'	'גרעין' + ממשל
קונגלומרטים (17)	12 (70)	13 (76)	9.2 (79)	9.5 (82)	619 (89)	621 (90)		
בנקים מסחריים (19)	10 (53)	13 (68)			375 (56)	609 (91)	26.1 (60)	39.9 (92)
בנקים למשכנתאות (9)	3 (33)	4 (44)					0.9 (48)	1.3 (66)
קופות גמל (10)	6 (60)	10 (100)						
תעשייה (100)	30 (30)	31 (31)	11.4 (38)	15.4 (52)	226 (33)	301 (45)	56.3 (32)	86.4 (50)
שירותים (100)	17 (17)	22 (22)	5.4 (22)	8.9 (36)	47 (12)	278 (70)	16.4 (15)	30.7 (29)
פירמות רשומות בחו"ל (94)	23 (24)	23 (24)	8.1 (52)	8.1 (52)	157 (23)	157 (23)		

מקור: הנתונים נאספו ועובדו *מדן ובררדסטריט ישראל* (1999), *אברמוב וצוק* (אוגוסט, 1999), ארכיון המחברים, Standard & Poor's Israel's Leading Public Companies, US Securities and Exchange Commission.

היחסית של קבוצת 'הגרעין' כחלק מן השלם: במספר הפירמות, בכלל המכירות, בכלל הרווחים-הנקיים ובכלל המועסקים. לדוגמא: מתוך 100 הפירמות המסווגות כתעשייתיות,

המובילות במשק הישראלי — שלטו חמש קבוצות ׳הגרעין׳ ב-30 (בצירוף הממשל, הן שלטו ב-31 מהפירמות). הן שלטו ב-38% מהמכירות של התעשיות המובילות (בצירוף הממשל הן שלטו ב-52%); ב-33% מהרווחים הנקיים (45% יחד עם הממשל); וכן ב-32% מהמועסקים (ויחד עם ׳קבוצת הממשלה׳ הן שלטו במחצית המועסקים).

בולטת העובדה שמתוך 17 הקונגלומרטים בישראל נשלטו 12 על ידי קבוצת ׳הגרעין׳. הקבוצה שלטה ב-79% ממכירות הקונגלומרטים, שהסתכמו ב-9.2 מיליארד דולר — סכום שהיקפו היה כעשירית מהתוצר המקומי הגולמי של המשק הישראלי. עוצמתה היחסית של הקבוצה מתגלית בעובדה שבשליטתה היו 89% מהרווחים הנקיים של הקונגלומרטים.

סך הכל מגלה הטבלה שחמש הגדולות שולטות בחלק הארי של המשק על מרכיביו האסטרטגיים: קונגלומרטים, בנקאות, מימון ותעשייה. שליטתן נראית יותר חלשה בענפי השירותים; שם היא מגיעה רק לחמישית מהמכירות ולשמינית מהרווחים. זה נובע, כנראה, מעוצמתם של הארגונים שרידי העבר, החולשים עדיין על נתחים מהשיווק ההמוני (מסוגם של ׳תנובה׳ ו׳הריבוע הכחול׳) וכן מעוצמתן של פירמות ממשלתיות כמו ׳חברת-החשמל׳. אולם אין לדאוג: במוקדם או במאוחר, גם אלה יפלו לידיהם החמדניות של השליטים החדשים; גורלם יהיה דומה ל׳כי״ל׳, ׳שק״ם׳, ׳צים׳, ׳המשביר׳ ו׳בזק׳ — שהיו, עד לא-מכבר ארגונים ממשלתיים והסתדרותיים.

מספר גדול של פירמות שבסיסן בישראל, בעיקר בתחומי ההיי-טק, רשומות בארה״ב ובאירופה. אמנם, יש מספר גדול לכאורה של בעלי-מניות לא גדולים (בערך 77% ממספר הפירמות אינם בשליטה ישירה של קבוצת ׳הגרעין׳) — אבל השליטה היחסית של קבוצת ׳הגרעין׳, בצמתים האסטרטגיים של ההצבר, גבוהה ביותר: כמחצית מן המכירות וכרבע מן ההכנסות של הפירמות הללו מצויות בשליטת קבוצת ׳הגרעין׳. מעל לכל, בולטת שליטתו הדלה של הממשל; הדבר בולט בסעיף הרווח של הקונגלומרטים. נוכחותו של הממשל בולטת בעיקר בסעיף התעסוקה — ובענפים שהקפיטליסטים מעדיפים להותירם בידי הממשל, כמו קרנות-פנסיה וקופות-גמל המסובכות בהתחייבויות מהעבר. במיוחד בולטת מוגבלותו לחרוג מעבר לגבולות הטריטוריאליים, בעידן הטרנסלאומי של ההון. איפיון חשוב אחר של מבנה הכוח התאגידי בישראל הוא התגברות תהליך **הטרנסלאומיות** העסקית. ב-1998 הגיעו הבעלויות הזרות בישראל לשיעור של 14.4% מערך הבורסה התל-אביבית. התהליך התרחש במהירות — אם נזכור שכחמש שנים קודם לכן (ב-1993), הבעלויות הזרות תפסו 3% בלבד.[6] מאז מלחמת-המפרץ פשטו על ישראל בעלי-הון זרים, פרטיים ומוסדיים, הרפתקנים ושמרנים, בעלי כרטיסי ביקור שונים ומשונים, מבנקאים מהונג-קונג דרך מנהלי קרנות סיכון מניו-יורק ועד לאילי פשע מאורגן ממוסקבה. כולם להוטים לגבות דיבידנדים של שלום, מוזנים בשמועות על מכרות הזהב בבורסה התל-אביבית הפטורה ממס — וחמושים בידע עדכני על המחירים המצחיקים של הנכסים הממשלתיים והציבוריים, על רשויות-השלטון עוצמות-העיניים ועל תעריפי השוחד

[6] דו״ח שנתי, בנק ישראל (1998), עמ׳ 85 טבלאות 3-4.

הזולים של העסקנים הפוליטיים. הם חלפו בקלות מעל שרידי הגבולות שנפרצו, ושינו באחת את מבנה הכוח בישראל.

השינוי הראשון הקופץ-לעין הוא התזוזה הגדולה בהרכב הבעלויות במרכז המשק הישראלי. הקונגלומרטים וקבוצות-ההון המובילות במשק והפירמות בענפי המפתח, כמעט כולם נשלטים — מי ברוב ומי במיעוט — על-ידי בעלי-הון זרים. השליטה נעשית באחת משתי דרכים: או קנייה ישירה של מניות, או שותפויות אסטרטגיות או אחרות, שמקנות שליטה לבעלויות זרות.

טבלה ג׳3 מציגה תמונה חלקית ביותר של פירמות ישראליות חשובות, הנשלטות על-ידי קבוצות-בעלות זרות. בנוסף לשליטה ישירה, התגברה בעשור האחרון מגמת השליטה העקיפה: זו מושגת באמצעות תיקי השקעות של קרנות-פנסיה, קופות-גמל וקרנות-נאמנות זרות. רבות מהפירמות הגדולות שנוסדו בישראל, אשר הונן גדל במהירות — בעיקר פירמות המסווגות כ׳היי-טק׳ — נרשמו מחוץ לישראל (רובן בדלוואר שבארה״ב). השליטה, ברוב המקרים, מצויה בידי בעלי-מניות זרים. הידועה מכולן הייתה מונופול התרופות הישראלי *׳טבע׳*. בעידן ׳המשטר הישן׳, כאשר נשלטה על-ידי קבוצות ׳כור׳ ו׳לאומי׳, זכתה הפירמה לשפע של הגנה מהממשל. בשנת 1999, בהיותה קונצרן טרנסלאומי לא גדול בבעלות זרה, הגיעו מכירותיה ל-1.2 מיליארד דולר, רווחיה הנקיים היו 134 מיליון דולר, ומחיר מניותיה בבורסה היה 3.5 מיליארד דולר.

עוד פירמה טרנסלאומית ידועה שבסיסה המקורי היה בישראל היא *׳קומברס׳*: היא הצליחה להשיג יתרון דיפרנציאלי עולמי כשתפסה יותר משליש מהמכירות העולמיות של תאי-קול סלולריים, והייתה הפירמה הישראלית הראשונה שזכתה להיכלל ברשימת החמש-מאות של ׳סטנדרד אנד פור׳ס׳. כבוד זה הוענק לה בגלל ביצועים דיפרנציאליים מרשימים: 850 מיליון דולר מכירות, 150 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של יותר מ-10 מיליארד דולר, המצביע על ציפיות-לרווח גבוהות ביותר. כך גם המקרה של *׳אמדוקס׳*: פירמה שבסיסה המקורי היה בישראל והפכה לטרנסלאומית לאחר שהשיגה יתרון דיפרנציאלי בעסקי גבייה ממוחשבים. גם ביצועיה היו מרשימים: 620 מיליון דולר מכירות, 97 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של יותר מ-7 מיליארד דולר. גם *׳צ׳ק-פוינט׳* הישראלית לשעבר השיגה מוניטין דיפרנציאלי בעסקי הגנת מחשבים ובשנת 1999 הראתה ביצועים דיפרנציאליים של 215 מיליון דולר מכירות, 92 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של 4.5 מיליארד דולר.[7]

שתיים מתוך חמש קבוצות ׳הגרעין׳ — אריסון ו׳כור׳ — הן למעשה בידי בעלי-הון זרים. קבוצת אריסון נוסדה בידי טד אריסון, מהגר ישראלי (׳יורד׳ בלשון המשטר הישן) אשר צבר את נכסיו הראשונים בעסקי פנאי, באמצעות שליטה בפירמה ׳Carnival Cruise׳, הנחשבת לגדולה בעולם בעסקי ספינות נופש ושעשועים. בשנת 1999 הסתכמו מכירותיה ב-3.5 מיליארד דולר, רווחיה הנקיים היו 992 מיליון דולר ומחיר מניותיה היה 27 מיליארד דולר.

קבוצת ׳כור׳ נשלטה על ידי צ׳רלס ברונפמן ויונתן קולבר. ברונפמן היה בשנת 1999 מבעלי ׳Seagram׳, אחד מהענקים בעסקי משקאות אלכוהוליים בעולם וכן בעסקי

---

[7] הנתונים נלקחו מהדוחות הכספיים של הפירמות וכן מתוך Moody's.

בידור והשקעות, שמאז התמזגה עם 'Vivendi' הצרפתית. באותה שנה השיגה 'סיגראם' מכירות בסך 15.3 מיליארד דולר ומחיר מניות של 16 מיליארד דולר.

טבלה ג'3 : רשימה חלקית של פירמות מקומיות בבעלות זרה

פירמה מקומית	בבעלות זרה
ברק	Sprint, Deutsche Telekom, France Telecom
סלקום	Bell South
דטה	Cisco
אינפוגיר	Cisco
קרן סקוייה	Cisco
קוקה קולה	Coca Cola
כרומטיס	Lucent
אלרון	Lucent
פי.בי.	ספרא עד מותו ועתה HSBC
תעשיות מגנזיום ים המלח	פולקסווגן
גילת	ג'נראל אלקטריק, מיקרוסופט
ערוצי זהב	חברה ממשלתית איטלקית Stet, SBC Communication
אינדיגו	ג'ורג' סורוס
גיאוטק	ג'ורג' סורוס
סייטקס	ג'ורג' סורוס
אינטל ישראל	Intel
החברה הכלכלית ירושלים	Bear Stern
ליבית	Texas Instruments
מדינול	Boston Scientific
ביוסנס	Johnson & Johnson
מירביליס	AOL
אנ.די.אס	NewsCorp בבעלות רופרט מורדוק
ניסקום	3COM
אורבוטק	Applied Materials
אופאל	Applied Materials
אורנט	Simmens
אוסם	Nestle
פרטנר	Hutchison Whampoa בבעלות לי קה-שינג
פז	משפחת ליברמן מאוסטרליה
טלרד	Nortel

בהשוואה לבעלי-הון זרים כמו ברונפמן, קולבר ואריסון – נראית קבוצת עופר כקבוצה ישראלית מקומית שצמחה מתוככי המשק הישראלי, ואשר השכילה לזלול את

הנתחים הנכונים עם קריסת המשטר הישן. אולם זהו רושם בלבד. העופרים צברו נכסיהם בעיקר מחוץ לישראל ובעיקר... מעסקי פנאי. מסתבר שההון העיקרי שלהם הוא שליטתם ב-20% מפירמת 'Royal Caribbean Cruise', שהיא עוד פירמה עולמית בענף ספינות שעשועים. ב-1999 השיגה הפירמה מכירות של 2.6 מיליארד דולר ורווחים נקיים של 384 מיליון דולר. מחירה בבורסה נאמד ב-9.1 מיליארד דולר.

משפחת עופר חולקת את השליטה המלכותית בקונצרן השעשועים הקריבי יחד עם משפחת פריצקר, במקורה קבלני-בניין חיפאיים מבעלי רשת מלונות 'הייאט', וכן עם Wilhelmsen, פירמת ספנות שבסיסה בנורבגיה. ב-1997 העופרים והאריסונים התחרו על רכישת הפירמה השלישית של עסקי פנאי וספינות שעשועים, 'Celebrity Cruise', ולבסוף זכו בה העופרים ומיזגו אותה לתוך הקריביים המלכותיים שבבעלותם. מי שמכר לעופרים את השליטה בחברת 'Celebrity Cruise' היו... משפחת רקנאטי, הבעלים העיקריים של קבוצת 'אי.די.בי', אשר החזיקו במחצית מניות השליטה בחברת Celebrity באמצעות קבוצת האחזקה 'Overseas Shipholding'. כמו העופרים – הרקנאטים החלו דרכם בפלסטינה-ישראל, וכבר בראשית דרכם השכילו לצרף אליהם משקיעים זרים.

הקפיטליזם העולמי קיבל את תנופתו הראשונית במאה השש-עשרה משוד הזהב של הפיראטים בקריביים. הקפיטליזם הטרנסלאומי של ישראל קיבל את תנופתו מבעלי ספינות השעשועים הרשומות בקריביים וממבריחי המשקאות הקנדיים. אין מה להתבייש: הקפיטליזם האמריקני עמד בשיאו כשהנשיא בבית-הלבן היה נציג משפחה שצברה את הונה משליטתה בהברחת משקאות בחוף המזרחי של ארה"ב.

לקראת סוף המאה העשרים, רשימת הקבוצות ובעלי ההון הזרים כללה – בנוסף לגולדמן-זקס וויליאם דוידסון, שהם בעלי שליטה ישירה ב'אי.די.בי' – גם קבוצות זרות אחרות: 'Bell-South' ומשפחת ספרא (השותפות ב'סלקום'), 'ג'נראל-אלקטריק' ו'מיקרוסופט' (השותפות ב'גילת-לווינים' ובחברת 'General Engineers'), קבוצת Kimberly Clark (השותפה ב'נייר-חדרה'), 'Praxair' (השותפה ב'מקסימה'), International Paper (שותפה ב'סייטקס'), ג'ורג' סורוס (גם הוא שותף ב'סייטקס'), קבוצת 'שמרוק' (שותפה ב'טל-עד'), 'TCI' (שותפה ב'תבל'), 'UPC' (גם היא שותפה ב'תבל'), 'Prudential Securities' (שותפה בחברת Y.L.R), ועוד.[8]

כיוון אחר בתהליך הטרנסנסיונליזציה של הבעלויות, הוא מה שהיה מכונה עד לא מזמן בשפה האֶטטיסטית "ייצוא הון'. ללא ספק חל שינוי משמעותי בייצוא ההון של קבוצות ההון הדומיננטי הישראלי. במרוצת העשור האחרון, הלא-אבוד, מנקודת ראותם של שליטי הקפיטליזם הישראלי – ייצוא ההון הרשמי (כלומר הרשום בחשבונות המדינתיים) עלה עד מעל לאחוז אחד מהתוצר המקומי הגולמי של ישראל. הנתון מרשים בהשוואה לייצוא הון הרשמי שנטה לאפס בשנות השמונים, מה עוד שהתמ"ג של 1999 היה כפול בהשוואה לתמ"ג של אמצע שנות השמונים. יש להדגיש, שמדובר בנתונים רשמיים בלבד; אלה כמובן אינם כוללים הברחות הון לחו"ל, אישיות

[8] הנתונים נאספו מדיווחי הפירמות, מתוך גזרי עיתונות, מנתוני Moody's וכן מנתוני US Securities & Exchange Commission

ומוסדיות – בהיקף אדיר אך קשה לאומדן בעיקר בשנות השבעים והשמונים. בהברחות אלה הייתה שותפה, ישירות ובעקיפין, אליטת הכוח של המשטר הישן.

מאז תחילת שנות התשעים החלה אינטגרציה עולמית של שוקי ההון, ו'הכלכלה הגדולה' של ישראל החלה להשתלב במגמה זאת. בין קבוצות ההון הדומיננטיות, הייתה קבוצת 'כור' לסנונית הראשונה שניצלה את פריצת גבולות האשראי עם תחילת 'הרפורמה במבנה המשק' בישראל; היא יצאה באופן רשמי להתפשטות ולרכישת נכסים ברחבי העולם בתחומי התשתית, חומרי הגלם והכימיקלים. קבוצות הון גדולות אחרות בישראל הלכו עד מהרה בעקבותיה.

יש לציין שכבר בשנות השבעים והשמונים היו בעלי הון רבים בישראל שקנו נכסים בחו"ל, כולל קווי-ייצור, רשתות-שיווק ובעלויות. לרוב הם עשו זאת באופן לא רשמי, ובדרך כלל באופן לא לגלי. בשנות התשעים לא רק מדובר בפעילות רשמית – אלא שפעילות זאת מהווה חלק חיוני בפעילות הקפיטליסטית, כלומר: להדביק את שיעור-הרווח הנורמלי ולחלק-מחדש שלל דיפרנציאלי. וכך, שני התהליכים, **הריכוזיות התאגידית והאינטגרציה הטרנסלאומית**, עיצבו מחדש את ההון הדומיננטי הישראלי והיקנו לו את המראה הדינמי החדש.

כאן מגיע האיפיון השלישי של מבנה הכוח התאגידי בישראל: **תהליך העיצוב מחדש, והניסיונות הבלתי פוסקים למסד מחדש את מבנה הכוח בישראל.** בשנות התשעים התמוטט משטר ההצבר הישן, שאופיין ביחסי שליטה מקובעים והסדרים מוסדיים נוקשים. במקומו צץ משטר שקיבל את האופי הקפיטליסטי הזורם בשצף קצף ללא כיוון – של מבנה 'נטול מבניות', בעל קצב עצבני ('דינמי'), חסר מנוח וחסר גבולות טריטוריאליים ברורים. נראה שבישראל כמו בכל מקום בעולם הקפיטליסטי מתהווה המבנה החדש: ככל שמבנה העוצמה מתגמש, כך הסיסטמה שלו – הקוד המרכזי שעליו נשענים יחסי הסמכות – הופך לבלתי מנוצח.

אם נשקיף במבט לאחור על 'כור תעשיות' של סוף שנות החמישים, נגלה קונצרן לאומי הפועל בגבולות סקטוריאליים מקובעים ומתפתח באמצעות הסדרים מוסדיים שהתקבעו עוד בתקופת המנדט. השליטה בקונצרן הייתה עילה למלחמות בלתי פוסקות במשך כארבעים שנה: מלחמות בין קבוצות עסקנים מפלגתיים, בין קבוצות טכנוקרטים, בין קבוצות מנהלים, בין קונצרנים הסתדרותיים ועוד.

לדוגמא, פרשת פיצולה של 'כור' (אז 'סולל בונה') לשלוש קבוצות נפרדות בסוף שנות החמישים. הפרשה עוררה שערוריה לאומית, שנחשבה לזעזוע פוליטי אשר בישר את קרבות הירושה שהתנהלו בין קבוצות עסקנים לקראת פרישתו של בן-גוריון. במשטר החדש, המצב השתנה לחלוטין: מאז שנות התשעים 'כור' נמכרה ונקנתה מספר פעמים בלי שמישהו הניד עפעף, להוציא הדלפות לעיתונים מטעם קבוצה קפיטליסטית כזאת או אחרת שנחלה כישלון בניסיון ההשתלטות. 'כור' הועברה לשמרוק, זרוע ההשקעות של קבוצת דיסני, שנפטרה ממנה וגלגלה אותו לברונפמן וקולבר, שעסקו בקילוף והרצת מחיר נכסיה ומכירתם (במסגרת מה שכינו 'הבראה').

במקביל לפירוק נכסי ההסתדרות לשעבר, בעזרתם הנלהבת עד לחשד של עסקניה, החלו במכירת חיסול של המלאי הממשלתי ומכירתו וקנייתו בין משקיעים זרים ('הפרטה' אף היא במסגרת 'הבראה'). 'החברה לישראל' ו'כי"ל' (הקונצרן הגדול ביותר והרווחי ביותר של הממשלה) נמכרו לשאול אייזנברג, בעל ההון הזר המשמעותי

הראשון שנחת באופן מסתורי בישראל עוד בסוף שנות השישים. כאשר אייזנברג מת בשנת 1997, המשפחה, שנקלעה לריב קולני אופייני על הירושה, מכרה את הקונצרנים הללו למשפחת עופר ואלו מימנו את הקנייה בהשבחתם ובמכירת נתחים מהם. ׳כלל ישראל׳ הייתה מסוף שנות השישים לקונצרן המשקף את מבנה יחסי העוצמה של ישראל, בהיותה בשליטת קבוצות ׳הפועלים׳, ׳אי.די.בי׳ ו׳לאומי׳. בסוף שנות התשעים היא מוזגה ב׳אי.די.בי׳ לאחר שקבוצת ׳הפועלים׳ עברה תהליך הרזיה חפוז על ידי רוכשיה מההסתדרות.

מבנה יחסי-הכוח הפך לריכוזי ביותר ובעל קשרי גומלין ענפים — אם כי מבנה זה של בעלויות, שליטה, הפעלה וקשרים — משתנה ללא הרף בגבולותיו ובצורתו.

מה היא משמעות התהליכים הללו? מה הם צופנים?

נראה, שהבנת תהליכים אלו אינה יכולה להקנות תועלת רבה ליליד הישראלי המצוי. תבונה אינה נכס סחיר. היסטוריה נחשבת באוניברסיטאות הישראליות לתחום בעל רייטינג נמוך. אין גם טעם לצפות באומן ההיסטורי — ונדיר שניתן ללמוד לקח כלשהו לעתיד, לפחות לא באופן אישי.

אבל בכל-זאת כדאי לעצור לרגע את המרוץ, ולסקור את הדרך שבה השתנתה החברה הישראלית. מדוע חברה קולוניאלית קטנה בפאתי המזרח-הקרוב, השתנתה במהירות — ועברה ממבנה של קפיטליזם אטטיסטי קשיח לקפיטליזם דינמי של בעלויות נפקדות וטרנסלאומיות? האם מדובר בתקרית היסטורית? האם מדובר במקריות קטלנית שרקחה תרכובת של עסקנים פוליטיים וצבאיים קטנים וחסרי-מעוף שפעלו נוכח המון אדיש של מהגרים חסרי חוט-שדרה מוראלי? ואולי מדובר בהתפתחות קפיטליסטית חסרת מעצורים ובלתי-נמנעת, מעין אותם ׳חוקי תנועה׳ שהחל לטוות מרקס לפני כמאה חמישים שנה?

נתחיל לעקוב מבראשית אחר ההיסטוריה הקצרה והבנלית למדי של הקפיטליזם הישראלי.

ב. עידן הדומיננטיות המפלגתית-סקטוריאלית

עד 1948 צמח המשק היהודי כשהוא הולך ומתפשט וחותר להיפרדות מהמשק הפלסטיני, אשר נעלם כלא היה לאחר שנה זאת. החברה הישראלית שלאחר 1948 הייתה חברה יהודית-ציונית, המורכבת ברובה ממהגרים שיובאו לאחר שנה זאת. לידה התקיימה שארית הפליטה הפלסטינית. איננו דנים במשק הפלסטיני שצמח במהירות מאז תחילת הקולוניזציה הציונית ועד לחורבנו המדיני. עם זאת יש לזכור שהחברה הישראלית על מוסדותיה הפוליטיים לא צמחה בתקופת המנדט בחלל ריק אלא הייתה שזורה בתוך משק פלסטיני תוסס, שהחל לעבור תיעוש ומודרניזציה בעיקר מאז שנות השלושים.[9] אולי משום כך, תראה הסקירה הקצרה שלנו לעתים כתיאור של בועה המנותקת מסביבתה. ואולי זאת תמצית ההיסטוריה של הקולוניזציה הציונית, היסטוריה של בועה המנסה להשלות עצמה שהיא מנותקת מתהליכים היסטוריים ששיחקו תפקיד חשוב במאה הנוכחית.

---

[9] הניתוח הראשון, שפורסם בעברית, מפרספקטיבה של ההתפתחות הקפיטליסטית: תמר גוז׳נסקי (1986).

מכל-מקום, אנו משקיפים על הכלכלה הפוליטית של ישראל ממרומי סוף שנות התשעים; אנו מתרכזים בתהליכים אחדים שלא היו נראים חשובים בעבר — אולם במבט רטרוספקטיבי הם דומיננטיים כיום לא רק בישראל, אלא בכל מקום שבו נגע הקפיטליזם. החברה הישראלית צמחה בתוך המסגרת ׳הפלורליסטית׳ של שנות העשרים, שבה שימשו הארגונים הפוליטיים בסיס להתהוות ׳סקטורים׳ כלכליים, שריכזו פעילות של מעין ׳קבוצות תרבות׳. המשטר הזה אופיין בקואליציות בין אליטות סקטוריאליות שנשענו על בסיס ארגוני של מפלגות.[10] ארגון סקטוריאלי זה התקיים באוטונומיה היהודית (׳היישוב׳ בלשון הממסדית) תחת מטריית משטר המנדט הבריטי, עד סוף שנות השלושים.

שלוש סיבות היו לצביונה הפלורליסטי של המסגרת הכלכלית-פוליטית: ראשית, משום שתהליך הצבר ההון היה איטי ומבוזר. התשתית למיסוד יחסי הכוח העסקיים עדיין לא התפתחה. פירמות היו קטנות וחסרות אינטגרציה בין-ענפית ושווקים פיננסיים לא הוקמו; כך שהון לא היה ׳סחיר׳ ומרבית הקפיטליסטים לא היו ׳בעלים נעדרים׳, אלא בקושי ׳יזמים׳ ובעלי ׳בתי-חרושת׳ משפחתיים. שנית, אמצעי הכפייה והאלימות היו בידי האימפריה הבריטית. שלישית, ההתאגדויות החברתיות החשובות היו עדיין וולונטריות, כך שכוחות די חזקים היו בידי קואופרטיבים חקלאיים, אגודות אשראי משותפות, עיריות וקבוצות-אינטרס שונות. מאידך, עליונותם של הארגונים המפלגתיים הייתה ברורה, בעיקר בגלל העדר יכולת הצבר הון מקומי, ברמה שיכולה להבטיח התעצמות סקטור עסקי וצמיחת בורגנות לאומית חזקה. וכך התפתחו דפוסי הקצאה, בעיקר בתשתית ובענפים חדשים, שנקבעו על ידי מנהלי הארגונים המפלגתיים, זאת משום שליטתם הישירה והעקיפה בייבוא הון ובחלק גדול של מיכסות ההגירה. הארגונים הצבאיים והמיליציות המקומיות היו חלשים וכפופים להנהלות הארגונים הפוליטיים. ארגונים אלה יצגו ובדרך כלל שלטו ב׳סקטורים׳, אותה רשת של ארגונים, התאחדויות ושירותים ציבוריים. עד שנות השבעים נהגו לחלק את המשק לשלושה סקטורים עיקריים. חלוקה זאת הייתה אמורה לשקף את ההיערכות הכלכלית-פוליטית, אם כי מאז שנות החמישים הפכה לפחות ופחות מציאותית. המגובש ביותר בין הסקטורים היה זה שכונה עד לאחרונה ׳הסקטור ההסתדרותי׳ (או ׳ההסתדרות׳). בראשו עמדו עסקני שתי מפלגות: ׳אחדות העבודה׳ ו׳הפועל הצעיר׳ (שהתמזגו מאוחר יותר למפא״י, הלא היא ׳המערך׳ שהפכה ל׳עבודה׳ ששבקה חיים כ׳ישראל אחת׳). בעבר המנדטורי הייתה חפיפה די הדוקה בין הארגונים המפלגתיים לבין הארגונים הכלכליים שהסתופפו תחת ארגון-על רופף שבמרכזו ניצב ׳הועד הפועל של ההסתדרות׳. סביב להסתדרות התגבשה ׳קבוצת תרבות׳ — אוסף של מהגרים שנקשרו והיו תלויים ברשת

---

[10] לא נראה שיש חשיבות רבה לויכוח אם היה מדובר בהתארגנות כוהנית-ביורוקרטית (*שפירא*, 1984a), או שמדובר בהתארגנות הסכמית במתכונת קונסוציונלית (*הורוביץ*, 1985). ממילא הדעות המנוגדות האלה נובעות ממיתוסים אקדמיים, שיועדו לשרת מטרות פוליטיות אשר אבד עליהן הכלח. מעל לכל, דעות אלה שיקפו תקופה שבה האופנה המקובלת הייתה להפריד בין משק לבין פוליטיקה; האופנה נבעה מהאמונה בכוחן הכל-יכול של הממשלות בישראל, ומתוך התנגדות לתיאוריות ׳קוהרנטיות׳ שנתפשו בדרך כלל כמשקפות אידיאולוגיות טוטליטריות — ומעל לכל, כמנוגדות לרוח ׳האמפירית׳ של מדעי החברה החדשים שצמחו בארה״ב לאחר מלה״ע השנייה.

הזאת בתהליכי ייצור וצריכה של מוצרים ושרותים. הקבוצה הזאת התכנתה אז בכינויים שונים, בהתאם לרוח התקופה ולצרכים הפוליטיים של העסקנים, והכינויים הידועים ביותר היו 'מעמד עובדים' ו'ארץ ישראל העובדת'. בפלסטינה הציונית של שנות העשרים והשלושים היה נהוג לדבר על 'סקטור אזרחי' שהיווה מעין גוש פוליטי ליברלי. סקטור זה לא היה מלוכד באופן פוליטי, ובראשו ניצבו בעלי מטעים, ייבואנים, בעלי מלאכה, בעלי-בתים וראשי עיריות.[11] הסקטור השלישי היה מה שיהפוך בעתיד לסקטור הממשלתי: צירוף של מה שכינו 'המוסדות הלאומיים' וגופים של הממשל המנדטורי. הסקטור 'הלאומי' הכיל את כל אותה רשת של ארגונים פיננסיים, פוליטיים וקולוניאליים שהוקמו מאז תחילת המאה על ידי הארגונים הציוניים המרכזיים בגרמניה, בבריטניה ובארה"ב. בין הארגונים והפירמות החשובים של אותה עת פעלו 'אוצר התיישבות היהודים', 'הכשרת הישוב', 'אפ"ק', 'רסקו', 'קרן היסוד' ועוד; 'הסוכנות היהודית' הייתה ארגון-העל הפוליטי.

ליד שלושת הסקטורים הללו פעלו קבוצות משקיעים זרים, שבדרך כלל שיתפו פעולה עם 'המוסדות הלאומיים', לעתים קרובות תוך קשרים אישיים עם הנהלות 'המוסדות הלאומיים'. בין המשקיעים ידועים רוטשילד ('פיק"א'), רוטנברג ('חברת החשמל'), פולאק ('נשר') וכן קבוצות כמו 'פי.אי.סי', 'פי.סי' ו'אפריקה א"י'. באופן נפרד פעלו קונצרנים בינלאומיים שהיו קשורים בעיקר בממשל הבריטי כמו 'ברקליס בנק', 'של' ו'אי.סי.אי'.

'הסקטורים' התגבשו, החל מאמצע שנות העשרים, סביב לקונפליקט על השגת זכיונות ועבודות קבלניות מהצבא הבריטי, וכן מסביב לחלוקת ההון הציבורי הציוני. משום כך הארגונים הפוליטיים החשובים, שחלקם קיימים עד היום, הוקמו במקורם במתכונת של קבוצות לחץ, צורה המאפיינת משק מבוזר בעל יחידות כלכליות קטנות. כך לדוגמא, 'המשרד לעבודות ציבוריות' (סולל-בונה) הוקם במקור כדי להשיג עבודות ציבוריות בקבלנות מהממשל הבריטי. ההסתדרות ורשת ארגוניה כמו, 'חברת העובדים', 'בנק הפועלים', 'ניר' ו'המרכז החקלאי' קמו כקבוצות לחץ להקצאת ייבוא ההון מ'הסוכנות היהודית'. במקביל להקמת הארגונים ההסתדרותיים, קמו במהירות קבוצות לחץ של 'הסקטור האזרחי', שעל פי שמותיהן קל להבין את פעילותן: 'התאחדות בעלי התעשייה ונותני העבודה בתל-אביב יפו' (1921), 'התאחדות האיכרים' (1922), 'התאחדות הסוחרים הכללית והמעמד הבינוני' (1925). מטרתה המוצהרת של האחרונה הייתה לקבל נתח מרשיונות הייבוא ופתיחת בתי עסק מהממשל הבריטי.

בין הסקטורים התנהלו בשנות העשרים מאבקים אידיאולוגיים מרשימים, בעלי פראזות 'מעמדיות' שיובאו מאירופה מוכת האינפלציה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה ורוסיה שלאחר המהפכה.[12] הנושא העיקרי של 'המעמדיות' הזאת נע סביב השאלה 'מי תורם יותר' למטרות הלאומיות-ציוניות, שאף הן היו שנויות במחלוקת. כך או אחרת, נקבע 'ההסדר המוסדי' הראשון שהחזיק מעמד במרוצת עשרים השנים הבאות: הייתה זאת עסקת חליפין, לפיה ההסתדרות הציונית מייבאת הון, ואילו

---

11 על ארגונו הרופף של הסקטור האזרחי: *גלעדי* (1973), ע"ע 246 ואילך.

12 *גלעדי* (1973), *ארלוזורוב* (1934) כרך ג': ע"ע 121 ואילך, *דוד הורוביץ* (1970) פרק 6 ואילך. גירסה אחרת לחלוטין מציג *יציב* (1979) ע"ע 118-124.

הסתדרות העובדים דואגת לייבוא כוח-עבודה יהודי צייתן ומאורגן, בעיקר מהמאגר הגדול של מזרח אירופה, שיעמוד בפרוייקטים הקולוניאליים. זה הסדר שהיה נהוג באופן דומה, אם כי בשמות אחרים, במפעלים קולוניאליים בארה״ב ובקנדה של המאה השמונה עשרה.[13] מכאן גם מובנת מסורת התודעה הריכוזית-היררכית של עסקני מפא״י-ההסתדרות, שנאבקו לרכז בידיהם את השליטה על הנהלות רשת הארגונים החקלאיים, הקבלניים והכספיים; כל זאת כדי למנוע הקמת ארגונים מתחרים שישברו את הזיכיון הבלעדי שלהם על שוק העבודה היהודי. שיטות הפעולה של עסקנים אלה כללו מצד אחד כפייה, השמצות וחנק כספי, כפי שעשו למתחריהם משמאל — ׳גדוד העבודה׳ ו׳סיעה ב׳,[14] ומצד שני מיזוג (׳קופטציה׳) ומתן טובות הנאה כפי שעשו למתחרים הדתיים, ׳הפועל המזרחי׳.[15] זאת גם הייתה הסיבה העיקרית למלחמתם נגד המיליציה הלאומנית של ז׳בוטינסקי, אשר הקים הסתדרות מקבילה ולשכות עבודה מתחרות, תוך כדי ברית עם חלק מבעלי המפעלים ומטעי הפרדסים. גם הדחף הבלתי נלאה והבזבזני של עסקני מפא״י-ההסתדרות להיכנס ליוזמות חדשות, בלי לתת משקל מינימלי לרווחיות (׳כיבוש׳ בעגה הציונית-הסתדרותית), נבע מרצונם שלא לתת לגופים קולוניזטוריים אחרים לזכות בתקציבי פיתוח של ׳הסוכנות היהודית׳. ולבסוף, הסיכוי להשתלט על ׳הסוכנות היהודית׳ הביא לצעדי מיזוג בין ׳הפועל הצעיר׳ ובין ׳אחדות העבודה׳ (שהיא כשלעצמה הייתה במקורה מיזוג בין ׳פועלי ציון׳ ובין ׳הבלתי מפלגתיים׳), מייד עם הכיבוש הבריטי. המיזוג, שהחל בהקמה משותפת של ׳ההסתדרות׳ על ידי שתי המפלגות, נועד לסכל השתלטות (׳סידור׳ בעגה ההסתדרותית) מתחרה על המוני הפועלים שהיו אמורים לזרום לפלסטינה עם הקמת המנדט.

לאחר תקופה של מאבקים ומיזוגים בין ארגונים מפלגתיים שונים, שבמיתולוגיה הציונית רואים בה תקופה הירואית, החל להתגבש שיתוף פעולה בין האליטות הסקטוריאליות. שיתוף הפעולה הלך והתהדק במרוצת שנות השלושים דרך הנהלות הארגונים המשותפים ׳הלאומיים׳, כולל הסדרי שליטה משותפת במיליציות הצבאיות, דרך תהליך ההחלטות על הקצאות ההון הציבורי המיובא, ועד לתיווך ונציגות משותפת בארגוני האוטונומיה היהודית כלפי הממשל הבריטי. ניתן לאמר, שאז החל להתמסד דגם ׳המשק המעורב׳, שבקונטקסט הישראלי הביא לניהול ושליטה במשק אטטיסטי גדול על ידי ׳המעמד החדש׳: אותה אליטה ביורוקרטית שצמחה מהארגונים הסקטוריאליים, מעמד שהחל להתגבש לצד הבורגנות ולהשתלב במטרות ההצבר הקפיטליסטי.[16] מה שהידק במיוחד את הקשרים בין האליטות הסקטוריאליות ואת

---

[13] *ארלוזורוב* (1934) כרך ד׳.

[14] על מלחמת עסקני ההסתדרות-מפא״י ב׳גדוד העבודה׳: דוד *הורוביץ* (1970), *טבת* (1980) פרק 16.

[15] *טבת* (1980) פרק 23. לפי טענה שנראית סבירה למדי, ׳ניר׳ הוקמה כדי למנוע אוטונומיה בהקצאת כספים מהסוכנות היהודית לקיבוצים והמושבים (*שפירא*, 1975: ע״ע ואילך).

[16] מושג ׳המעמד החדש׳ לקוח ממילובן דג׳ילאס (*Djilas*, 1957). זה-האחרון הצביע על תופעה חדשה, מבחינתו מכל-מקום, בחברה היוגוסלבית הקומוניסטית שלאחר מלחמת-העולם השנייה: התגבשות מעמד שליט לא-קפיטליסטי שהוא כינה ׳המעמד החדש׳. השליטה של האליטה הביורוקרטית במשטרים של גוש הרובל באמצעי הייצור הכפייה והתקשורת, הפכה אותן לסוג חדש של מעמד שליט המחליף את הבורגנות ׳הקלאסית׳. השליטה הזאת מאפשרת ל׳מעמד החדש׳, כמו לקפיטליסטים, לנכס את עודף תוצר העבודה לטובת מטרותיו הפרטיקולריות, כמו צריכה אקסלוסיבית עבורו, בזבוז מוסדי, הכוונת ההשקעות

שיתוף הפעולה שבין הקפיטליסטים ובין 'המעמד החדש', היה המשבר שהחל בשנת 1937. בעקבות משבר זה הסלים הקונפליקט בין הפלסטינים והיהודים מצד אחד, ובין שניהם והבריטים מצד שני. המשבר הגביר את הסולידריות בין האליטות הסקטוריאליות וגיבש את הארגון המדינתי בעל המבנה הקואליציוני המוכר של שנות החמישים עד לשנות השבעים. התבנית הייתה 'הגמוניה' של המפלגה הלאומית מפא"י-העבודה, עם קואליציה קבועה של חלוקת שלל שהורכבה בעיקר מליברלים ודתיים. התגבשות קואליציונית זאת נוצרה, גם בגלל ירידת כוחם של בעלי מטעי הפרדסים, שהיוו עד אז סקטור אופוזיציוני מובהק של הבורגנות הלאומית. ירידת כוחם של האחרונים נבעה מהמשבר של 1937 שהביא להתמוטטות ייצוא ההדרים, אשר היה עד אז ענף הייצוא העיקרי של פלסטינה והפך את בעלי המטעים לאוטונומיים יחסית מבחינה פוליטית ולבלתי תלויים בייבוא ההון הציבורי.[17] ירידת כמות ייבוא ההון העסקי, הידלדלות ההגירה של יזמים פרטיים לפלסטינה (בניגוד למצב של ראשית שנות השלושים), התמוטטות שורה של פירמות וארגונים כספיים (בעיקר ארגוני אשראי קטנים) וסגירת שוקי המזרח-התיכון מאז פלישת איטליה לאתיופיה; כל המשברים האלה הביאו להיערכות חדשה של המשק והארגונים הפוליטיים. כך נוצקה התבנית הקואליציונית של 'המשק המעורב'.

מלחמת-העולם השנייה האיצה את תהליך הריכוזיות במשק: הממשל הבריטי – שעד אז נקט מדיניות קולוניאלית טיפוסית, של הקפדה על מינימום התערבות כלכלית ישירה ואיזון קפדני של התקציב – החל לפעול במרץ לתכנון הייצור והצריכה במשק, כדי להבטיח אספקה לצבא הגדול שחנה במזרח-התיכון. דגם 'מוצרי תועלת' של הממשל הבריטי בפלסטינה, שימש חזרה כללית למדיניות 'הצנע', שהתנהלה עשור מאוחר יותר בישראל. כבר אז, מחיר מוצרי ה'תועלת' שבפיקוח נקבע על פי אומדן עלויות (לרוב מנופח) פלוס רווח מאושר. מאליו מובן, שפיקוח על ייצור ומיכסות על תשומות גלם, מהווים מכרה זהב למקורבים. כך לדוגמא החלה הפריצה הגדולה של 'סולל-בונה' (כור). למרות השלומיאליות האופיינית של הנהלתו, 'סולל-בונה' הצליח להרוויח בכל אשר פנה.[18] גאון אחד בשם הלל דן, אחד ממנהלי 'סולל-בונה', סבור שההצלחה נזקפת לזכות ההנהלה הנמרצת וגודל חזונו. לעומתו גורס מנהל ידוע אחר,

---

במשק לצורכי חימוש והרפתקנות במדיניות החוץ, כל זאת במסווה של מדיניות המשרתת את צרכי האינטרס הכללי של 'מעמד הפועלים' ובאמצעות השליטה הבלעדית שלו בחינוך ובתקשורת (ראה לאחרונה זכרונותיו הטריים של אחד משרידי 'המעמד החדש' במזרח גרמניה, *מרקוס וולף*, 2000). כותב דג'ילאס: "... ככל שמתחזק 'המעמד החדש' ותופס יותר אמצעי שליטה כך פוחת תפקיד המפלגה. בסיסו וגרעינו של 'המעמד החדש' נוצר במפלגה ובצמרת שלה וכן בגופים הפוליטיים של המדינה. המפלגה הקטנה מלאת החיוניות והיוזמה של העבר נעלמת ובמקומה באה אוליגרכיה שמרנית של המעמד החדש... " (*Djilas*, 40). יחסי השליטה מהסוג החדש הזה אמורים להשתקף בחלוקת ההכנסות בחברה כמו בכל חברה מעמדית. אלה אמורים לשקף את היחס בין 'ההון', כלומר תגמולי השליטה, ובין שכר העבודה. ואכן על פי דג'ילאס הגיע היחס בין הכנסת מנהל ועדה מחוזית ובין השכר הממוצע של פועל ביוגוסלביה בשנות החמישים, לפי 25, וזאת עשר שנים בלבד לאחר 'השחרור' מכבלי הקפיטליזם.

[17] על השקפת-העולם והעמדות הפוליטיות שרווחו בקרב בעלי המטעים בשנות השלושים, ראה *אפרים אילין* (1985).

[18] למשל *הלל דן* (1963): פרק 30 ואילך; דוד *הכהן* (1981): ע"ע 73-84.

דוד הכהן, שדווקא קשריו הטובים עם פקידי הממשל וקציני הצבא הבריטי, אשר רכשו את תוצרת מפעלי 'סולל-בונה' בכל מחיר, הם שהפכו את הקבוצה תוך תקופה קצרה לקונצרן הגדול במזרח-התיכון. גם הלל דן מודה בכך: "... יותר משביקשנו לייצר זכוכית ולמכרה, ניזקק לה הצבא לצרכיו הדוחקים. לשוק המקומי לא נודעה חשיבות באותם ימים. הצבא הבריטי כאמור, היה הצרכן העיקרי. אפשרנו לשלטונות הצבא לקנות את כל הדרוש להם ישר מן המפעל. הקימונו ארבע חברות שיווק בחו"ל, בשותפות עם סוחרים מבני המקום. אנו מכרנו לחברות השיווק מטר מרובע זכוכית ב-3.5 לירות א"י. החברות מכרו את המוצר ב-7 לירות א"י... תוך פחות משלוש שנים כיסו רווחינו את כל ההשקעה ואף נותר לנו רווח נקי של 75 אלף לירות... " (*דן*, 1963: עמ' 188).

אחת מקבוצות-ההון הבולטות ביותר שצמחה אז במהירות תוך שיתוף פעולה הדוק עם הממשל הבריטי ו'סולל-בונה' הייתה 'החברה המרכזית למסחר והשקעות' (לימים הפכה ל'כלל תעשיות'). פירמה זאת קמה ב-1944 לאחר שמייסדיה, ייבואנים וספקים של הצבא הבריטי, נוכחו לדעת שניתן להרוויח עוד יותר כשמקימים קרטל במסווה של חברה להשקעות. החברה איגדה את כל סוחרי העץ והברזל הגדולים, אבל בעיקר חילקה את השוק עם 'סולל-בונה'.[19]

וכך, מלחמת-העולם השנייה ומדיניות 'הצנע' של הממשל הבריטי האיצו תהליך זה של ארגון-מחדש, שלווה במעורבות גדולה של הממשל במשק, ושכלל ביקוש ממשלתי-צבאי גבוה, פיקוח הדוק על הייבוא, אינפלציה וחלוקה-מחדש של הכנסות. אלה היו התהליכים המרכזיים שהתחוללו למן סוף שנות השלושים ועד סוף שנות הארבעים.

תהליכים אלה של 'בום' כלכלי, תוך שינוי חריף במבנה חלוקת-ההכנסות, אירעו סימולטנית ברחבי הקולוניות הבריטיות ואזורי התלות בעולם, בעיקר באמריקה הלטינית, אפריקה הדרומית והמזרח-התיכון. בכולם נוצרו תנאי חממה להשקעות נוכח קריסת המשקים האירופיים וירידת שיעורי-הרווח במשבר המתמשך של שנות השלושים והמלחמה של שנות הארבעים. כתוצאה מרווחי המלחמה החלו להסתמן בענפים שונים התחלות של פירמות מובילות שנהנות מביצועים דיפרנציאליים, ובמקביל, התחלות של קבוצות-הון העוסקות במִגוון השקעות בענפים שונים תוך רכישה ומיזוג של מפעלים קיימים. הרחבת ההצבר הדיפרנציאלי לא רק יצרה עסקים גדולים כמו 'סולל-בונה', 'המשביר', 'נשר', 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', 'אפ"ק' (בנק לאומי), ו'בנק דיסקונט' (אשר הונו העצמי גדל בתקופת המלחמה בכאלף אחוזים!! על פי עדות בעליו[20]), אלא גם שינתה את יחסי השליטה: פחתה התלות של קבוצות אלה במנהלי הארגונים הפוליטיים; ומאידך, נוצרו קשרי גומלין עסקיים בין הנהלות הקבוצות.[21] החל להסתמן קיטוב הכנסות ברור בין רובד המנהלים בפירמות

---

[19] *דן* (1963) ע"ע 236-237.
[20] *רקנאטי* (1984) ע"ע 38-39.
[21] התקרבות זאת הגיעה לשיאה בקנייה המשותפת של 'נשר', מפעל המלט הגדול במזרח-התיכון של שנות הארבעים, על ידי 'סולל בונה' ו'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. משני הצדדים חתמו על העסקה דמויות שנחשבו למייצגים סקטורים יריבים בעלי אידיאולוגיות עוינות, לפחות על פי התעמולה דאז. כיום נראית רכישה כזאת עסקה מוצלחת, מעין השתלטות של אי.די.בי ואריסון על מונופול תקשורת כלשהו. אז, כשהתודעה העסקית עוד לא נקלטה ותפישת אופי ההצבר הייתה שונה, זכתה הרכישה לגינוי אידיאולוגי חריף מכלל העיתונים ומהעסקנים הן בסקטור ההסתדרותי והן בסקטור האזרחי.

ההסתדרותיות ובין השכירים בסקטור ההסתדרות ובמשק בכלל. החלוקה-מחדש של ההכנסות במשק השתקפה בכל הסקטורים: בסקטור ההסתדרותי בלטה תחילת השקיעה של המשק הקואופרטיבי שפרח בשנות השלושים ובמקביל הפיצול הפוליטי ששיקף תהליך זה עם הקמת 'סיעה ב'' (שהפכה בשנות החמישים למפלגת 'אחדות העבודה'). במקביל להיחלשות הקואופרטיבים, החלה הירידה של הבורגנות הקטנה, בעיקר של שכבת הרנטיירים שנפגעה במלחמה מהקפאת מחירי הדירות. יחד עם התחזקותן של המיליציות הצבאיות לקראת העצמאות, הוכן הרקע לעלייתו של המשטר המדיני החדש. לאחר העצמאות בשנת 1948, גירושם ובריחתם של מרבית הפלסטינים וההגירה המהירה של מאות אלפי יהודים לישראל, הגיעה לסופה שיטת המשק הסקטוריאלי 'המעורב' והחל עידן המשק האֶטטיסטי.

ג. *עידן הצמיחה המהירה והתגבשות המשק*

גרעין קבוצות-ההון הגדולות, שכיום מהוות את מוקד 'הכלכלה הגדולה' של ישראל, צמח לאחר שקיעת המשטר הסקטוריאלי ועליית המשטר האטטיסטי שלאחר 1948.

היה זה משטר שבו שלט הממשל, על שלוחותיו האזרחיות והצבאיות, במרבית ההשקעות במשק. הממשל שלט כמעט בלעדית בייבוא ההון החד-צדדי, אשר בשנות החמישים היווה את עיקר היווי ההון. עד סוף שנות השישים הלכה והתגבשה 'הכלכלה הגדולה' כשבמרכזה שלטו כמה קבוצות-הון שפעילותן הלכה והפכה למשולבת זו בזו. עד אז פעלו קבוצות אלה תחת הגנה מתמדת של הממשלה, שהפכה אותן, מטעמים עסקיים או בשל קשרי גומלין פוליטיים או יחסים משפחתיים, למעין 'סוכנים לאומיים' בלעדיים עבורה. השתלבות זאת החלה מייד לאחר 1948 עם חלוקת השלל, האדמות והנכסים של הפלסטינים אשר גלו, גורשו או נושלו, ובעיקר בתקופת 'הצנע' של תחילת שנות החמישים. אז חולקו זיכיונות לקבוצות מקורבות לפי מפתח סקטוריאלי, פוליטי ומפלגתי (בדרך כלל תוך שיתוף עם משקיעים זרים מקורבים). היו אלה זכיונות להקמת תעשיות מפתח שקיבלו מעמד מוגן מפני תחרות מבחוץ. מאוחר יותר חולקו בדרך דומה השילומים מגרמניה. הזרימה האדירה של מהגרים יהודים מאירופה, אסיה ואפריקה הגדילה את מספר התושבים פי שלושה תוך כעשור; היא העלתה את רמת הביקוש המצרפי באופן רצוף. תוך כדי כך עלתה השליטה הריכוזית בנכסי המפתח במשק. כך נוצר הקיטוב הסמוי שהחל להסתמן בין שני התהליכים המרכזיים של ההצבר: מצד אחד, ההגירה ההמונית שהייתה מנוף להצמחת המשק, ומצד שני, תהליך מיסוד יחסי השליטה במשק. אפשר לאמר שבתקופה קצרה יחסית, בשנים 1954-1951, או במלים אחרות, בין תקופת 'הצנע' ובין התחלת זרם סחורות השילומים מגרמניה, נוצקה תבנית יחסי הקניין הנהוגים בחלקם עד היום, ונחשבים ל'טבעיים' בעיני הנתינים הישראלים, היהודים והערבים.

בתקופת 'הצנע' התקיים משק בו הממשלה פיקחה על 80% מהיווי ההון והפעילה פיקוח הדוק על הייבוא, מטבע-החוץ, המחירים והשכר. בתקופה זאת נקבעו 'ההסדרים המוסדיים' הראשונים שהביאו לזינוק בריכוזיות השליטה על הנכסים החשובים במשק. אם נהוג לדבר על שלושה גורמי ייצור בסיסיים בחברה – קרקע, הון ועבודה – בתקופת 'הצנע' נקבעו ההסדרים לחלוקתם. נקבעו אז 'מפתחות' (הסדרי חלוקה קבועים)

להקצאת אדמות ורכוש שנלקחו מהפלסטינים, להקצאת ייבוא ההון, ומעל לכל, להקצאת כוח העבודה המהגר, שרובו היה נטול אמצעים.

לגבי חלוקת השלל הפלסטיני ידוע מעט מאוד. העובדות הבסיסיות הידועות הן שבשנת 1949 נחתמו הסכמי שביתת נשק, שעל פיהם סופחו למדינת ישראל קרוב לששת אלפים קמ״ר מעבר לשטחים שהקצה האו״ם ב-1947. כשבע-מאות אלף פלסטינים נמלטו או הוגלו. הם הותירו אחריהם שטחי קרקע מעובדים ומטעים, בתי מגורים ובתי מלאכה ומסחר, בתי-חרושת ומכונות. על פי הערכת סוכנות הפליטים של האו״ם, הגיע ערך הרכוש הנטוש ל-330 מיליון דולר.[22] ידוע שהוכן בעבר דו״ח מפורט על הרכב הרכוש הזה על ידי דוד הורוביץ, אז מנכ״ל האוצר. הוא הכין אותו לפי בקשת משה שרת, שקיווה לסיים את הסכסוך הישראלי-ערבי בתיווך האמריקנים והאו״ם, תוך מתן פיצויים וקליטה חלקית של הפליטים. הדו״ח נעלם ואינו נמצא בשום ארכיון.[23] מצירוף קטעי עובדות,[24] מסתבר שערב המלחמה ב-1948 החזיקה קק״ל בכ-900 אלף דונם בבעלות פורמלית וב-1953 גדל לפתע השטח שברשותה והגיע ל-3.3 מיליון דונם.[25] מסתבר, שהזוכים בנתח הגדול של האדמות היו קיבוצים שבאותה שנה החזיקו ב-1.3 מיליון דונם. בחלק הארי של אותן האדמות החזיק 'הקיבוץ המאוחד'. ניתן להניח שעד 1948 עובדו על ידי ארגונים ופרטים יהודים כמיליון דונם ושתוך שנתיים העביר הממונה על נכסי הנפקדים לידי ארגונים-פירמות-פרטים כמיליון דונם נוספים.

מעניין, שעד עתה לא נערך על ידי שום סוציולוג, מטעם או 'ביקורתי', ציוני או 'פוסט ציוני', מחקר אמפירי כלשהו כיצד חולק השלל, מי קיבל כמה ולמה. כפי שרייט מילס היה נוהג לאמר: "...Methodolists! Get to work!" (Mills, 1959, p. 123).

מצב הידע, לגבי הקצאת ייבוא ההון והתפלגותו, דומה: איננו יודעים מי קיבל באותן שנים נעלמות, כמה ולמה.[26] התוהו-ובוהו החשבונאי ששרר בשנים אלה מקשה אף הוא

---

[22] פרטים נוספים והערכות אחרות: *Lustick* (1980) ch. 5; וכן, *שגב* (1984) ע״ע 84-91. דיון בנושא מנקודת-מבט אלטרנטיבית: עקיבא אור ומשה מחובר (*ישראלי*) (1961, 1999) פרקים א-ב.

[23] ב'יומן אישי' של משה שרת נרשם ראש פרק סתום: "... טיפול בדו״ח של ועדת דוליק [דוד הורוביץ] על פיצויים בעד הקרקעות הנטושים ועוד..." (*שרת*, 1978: כרך ב' עמ' 386). מסתבר שהיה דו״ח הערכה מפורט של ערך הרכוש. בארכיון הממשלה מופיע שמו של הדו״ח אבל הוא לא בנמצא, וכך גם בארכיון משרד החוץ. גם שני פקידים שהיו ממונים רשמיים על השלל, בנושאם את התואר 'האפוטרופוס על נכסי הנפקדים', מילאו פיהם מים. מכאן שאין בנמצא מסמכים או עדויות על חלוקת השלל. איננו יודעים לאלו קבוצות או פרטים חולקו-נמכרו-הוחכרו הקרקעות. קטע מעניין אחר מופיע ביומני שרת, שם מובאים ראשי פרקים של דיון בהצעותיו של יוסף וייץ על הקצאת הקרקעות הפלסטיניות. הקטע סתום במקצת, אבל מעיד שהייתה יד מכוונת נעלמה של חלוקת האדמות: "... נסתיים שלב א'. 1,200,000 דונם הועברו לרשות הפיתוח. חייבים בפיצויים על 300,000 דונם, כולל אדמות הווקף, פיצויי כסף 400,000 לירות סטרלינג למוכנים להגר... 400,000 לירות סטרלינג זה יוצא 1,250,000 דולר אמריקני. החוק מחייב לפי ערך [של שנת] 1950 בלירות ישראליות, אז 30 לירות ישראליות לדונם, כבר שילמנו כ-300,000 לירות ישראליות פיצויים בעד 3,500 דונם... בעיית פיצויי קרקע מ-150,000 דונם הטעונים פיצויי קרקע בנגב הצפוני 81,000 דונם ואין בעיה... " (*שרת*, 1978: כרך ב' עמ' 481).

[24] למשל *שרת* (1978) ע״ע 357, 481, 508.

[25] על פי *הלמ״ס* (1953) פרסום מיוחד מס. 19

[26] ראו הוויכוחים המעניינים בכנסת על הקצאת המלווה האמריקני הראשון, בעיקר *דברי הכנסת* 1, כרך ג', ע״ע 40, 445; כמו כן *שרת* (1978), ב' עמ' 509; *שגב* (1948), ע״ע 294 ואילך. *דן* (1963) מקומות רבים העוסקים בהקצאת השילומים. מעניינים ביותר זכרונותיו של הרמן הולנדר מנכ״ל משרד המסחר והתעשייה באותן שנים (*Hollander*, 1979).

על הבדיקה.[27] מה שאנו יודעים הוא, ששנות 'הצנע' היו מכרה זהב עבור קבוצות ובודדים שזכו לרשיון-ייבוא, למענק או להלוואה בריבית שלילית.[28]

ניתן להסיק על פי עבודה של הרולד לובל, שהיה ממקימי החשבונאות הלאומית של ישראל, שהתפלגות היווי ההון בשנות החמישים הייתה: 50%-60% בסקטור הפרטי, 20%-25% בסקטור הציבורי, 20%-25% בסקטור הממשלתי.[29] מסקנה זאת דומה לממצאיו של חיים ברקאי לגבי ראשית שנות השישים.[30] אם נביא בחשבון שהממשל באותה תקופה שלט כמעט לחלוטין בהשקעות, אין מנוס מהמסקנה שהתפלגות זאת משקפת את מפתח חלוקת השלל הבין-סקטוריאלית של שנות החמישים.

שתי שיטות הקצאה עיקריות היו אז: סבסוד אשראי שלגביו אין ידע סטטיסטי, ושיטת 'הזכיונות'. מדובר בתקופה שבה הועמסו מגבלות ומחסומים שונים ומשונים על מרבית הפעילות המשקית. מטבע הדברים שבתהליכי הייצור והשיווק החלו להתווסף מיני 'תשומות' שכדוגמתן מוצאים במשקים מרקנטליסטיים כמו בגרמניה של המאה השמונה-עשרה המפוצלת למאות מדינות, או במדינות מתפתחות שלאחר מלחמת-העולם השנייה. ברור שמחסומים מסוג זה הם כפל-לשון ל'מחסורים', ואלה הצמיחו שכבת 'זכאים', בעלי הזיכיון; או, כפי שכינו זאת, בעלי 'הרישיון'.[31] זה הרקע שממנו צמחו קבוצות-ההון הגדולות ורוב הפירמות הסַטיליטיות לקבוצת 'הגרעין' של היום, תפסו את מעמדן וקיבעו את דפוס היחסים של הממשל ו'הכלכלה הגדולה' עד לתחילת שנות התשעים.

מי שמעיין ב'דברי הכנסת' מאותה תקופה יופתע לגלות שדווקא באותה תקופה 'אידיאולוגית', האינטרסים הממשיים היו גלויים והכנסת שימשה במה לקונפליקטים תכליתיים על השלל הרב שעמד לחלוקה. כיום, בתקופת הפריחה של 'העיתונות

---

[27] כפי שמציין דן פטינקין, שניסה לערוך את החשבונות הלאומית בעשור הראשון של ישראל, אין התאמה בין הקצאות הממשל באותן שנים ובין ההשקעות של הפירמות והארגונים מקבלי ההקצאות. סך המענקים וההלוואות מהממשל למפעלי הסקטור הציבורי בשנים 1952-1953 עלו על סך-כל ההשקעות של המפעלים הללו (*פטינקין*, 1965: עמ' 80).

[28] באותן שנים סירבה ממשלת ישראל 'להכיר' בקיומה של אינפלציה מטעמי כבוד, תופעה שכונתה על ידי פטינקין 'אינפלציה כבושה'. משום כך הגיעה הריבית על הלוואות רשמיות לכעשירית עד לחמישית מגובה הריבית בשוק השחור.

[29] *Lubell et al.* (1958)

[30] *ברקאי* (1964).

[31] כך למשל, זיכיון או 'רשיון' לבנק נחשב אז למכרה-זהב. באותה תקופה, שבה דווקא החלו להתחסל בנקים קטנים וקופות האשראי, צמחו כל מיני בנקים בשמות שונים בתירוצים עוד יותר משונים; כגון 'בנק אגוד' שהוענק לווילי כהן (מיליונר יהודי בריטי מקורב לשרי מפא"י דרך הסוכנות היהודית), 'בנק הפועל המזרחי' לחיזוק עסקי הקואליציה עם המפלגה הדתית-לאומית, 'בנק ישראלי לתעשייה' להעמקת קשרי הגומלין עם כמה תעשיינים מ'הציונים-הכלליים' (המפלגה הליברלית לעתיד), 'בנק לייצוא' לחיזוק הקשרים עם המיליונרים היהודים בריטיים וולפסון, קלור וכן עם קבוצת האחים מאיר (שעד לאחרונה עמד בראשה זלמן שובל), 'בנק למלאכה' למימוש הבטחות לעסקני התאחדות בעלי המלאכה ערב הבחירות של 1955, 'בנק לסחר חוץ' למימון קבוצה מקורבת במפלגת 'הציונים הכלליים', הלוא הם בעליה של 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', 'בנק כללי' לסיפוק גחמותיו של אדמונד רוטשילד הצעיר, 'בנק יעסר' לחיזוק הקשרים עם תפוצת המקורבים מאמריקה הלטינית, ועוד ועוד.

החופשית׳ (כך מכנים עצמם בעלי העיתונים) ו׳פתיחת המשק׳ (כך מכנים זאת בעלי המשק), יש צורך לעתים בתחכום רב, כדי להבין אלו אינטרסים מסתתרים מאחרי מדיניויות והצהרות פוליטיות. הכנסת של היום, המלאה בעסקנים חופשיים שהשתחררו ממורא ועדות המינויים, והנבחרים באופן סחיר ביותר, הינה חסרת חשיבות פוליטית. זאת אולי הסיבה ל׳ליברליזציה׳ המפלגתית. העסקים החשובים כבר מתנהלים במקום אחר. בראשית שנות החמישים, לעומת זאת, נחשבה עדיין הכנסת לחשובה. הויכוחים בכנסת של תקופת ׳הצנע׳ הפכו ללוהטים ביותר כשהיה מדובר בזיכיון חדש. נציגי ׳סולל-בונה׳ (אז הקונצרן הגדול במשק) מצאו עצמם לפתע דוברי ״סקטור העובדים״ ומחו בשמו נגד המגמה הממשלתית ״להעשיר את היוזמה הפרטית״. כל זאת, משום ששר האוצר אליעזר קפלן התנגד להשתלטות ׳סולל בונה׳ על בתי-הזיקוק שניטשו על ידי הבריטים. הם כעסו על כך שקפלן העדיף את קבוצת ׳דיסקונט׳ או את ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳ במתן זיכיון לבית-חרושת לצמיגים ובית-חרושת לנייר (*דן*, 1963: פרק 40). לעומת זאת, ח״כ גיל מ׳הציונים הכלליים׳ בשאילתה אופיינית לאותה תקופה, מציק לקפלן: ״... הסוחרים הפרטיים בישראל נמנעים בשנים האחרונות מלבוא בקשרי מסחר עם גרמניה. רק ׳סולל בונה׳ קונה בגרמניה מפעלים שלמים ומעביר אותם לארצנו ולפעמים תחת מסווה של העברת חפצי עולים...״ (*דברי הכנסת* 1, כרך ג׳: 450). בישיבה אחרת טען אותו ח״כ גיל כי תשעים אחוז מ׳הרכוש הנטוש׳ הפלסטיני נמסרים לחברי מפא״י: ״... הממונה על רכוש האויב עושה ברכוש הזה כראות עיניו ולטובת המפלגה אשר אליה הוא משתייך, לטובת חבריו וידידיו... כל המדינה נעשית פוליטביורו אחד...״ (דברי הכנסת 1, כרך ג׳: 40). אולם, בדרך כלל לא התעוררו עסקני ׳הסקטור האזרחי׳, ישראל רוקח ויוסף ספיר, למחות על ׳השיטה׳; אלא אם כן התעורר חשדם כי, חלילה, חלה תזוזה כלשהי במפתח ההקצאות הבין-סקטוריאלי. או-אז, גונתה ׳השיטה׳ בלהט. כך קרה, כשיום אחד גילה ישראל רוקח ש׳המשביר המרכזי׳, סמל הבולשביזם בעיני הסוחרים של אותה תקופה, העז לפרוש מלשכות המסחר שבהן היה שותף עם הסוחרים הפרטיים מאז ימי המנדט הבריטי. כנציג המסחר החופשי הוא ראה בפרישה זאת, שפירושה המעשי היה הגברת התחרות במשק, מזימה הראויה לגינוי חריף. ״... צעד מוזר זה של ׳המשביר׳ מסמל את העובדה המעציבה של העדפת ׳סקטור׳ אחד במסחר על משנהו...״ (שם, עמ׳ 1,023). דב יוסף, שר הקיצוב (היה משרד ממשלתי כזה), מיהר להרגיעו בהכריזו כי אין אפליה ברשיונות הייבוא, ו׳המסחר החופשי׳ ימשיך לקבל את חלקו. אבל בדרך כלל עבדה ׳השיטה׳ היטב; וככל שהפרדסים והמטעים הפלסטינים הנטושים חולקו כיאות, המלווה האמריקני הגיע בחלקיו המוסכמים לכיסי הפרדסנים, והתעשיינים והסוחרים נהנו ממיכסות רשיונות הייבוא — מיתנו ׳הציונים הכלליים׳ את ביקורתם. בפרוטוקול אופייני לאותה תקופה ניתן למצוא רב-שיח מעניין על שיטת החלוקה:

״ -- אבא חושי (ראש עיריית חיפה): הסוכנות היהודית היא הייבואן הגדול ביותר של חומרי בניין. היא נותנת לקיבוצים חומרי בניין במקום תקציב ואלו מוכרים אותם בשוק שחור. יש לנו חומר בנוגע לעשרים ושנים מקרים של שוק שחור מצד קיבוצים...

-- דב יוסף (שר הקיצוב): בעלי בית חרושת ׳ליבר׳ וכן בעלי בית החרושת ׳צ.ד׳ מר דבלבסקי [המקורב לצ״כ] עומדים כבר למשפט. כן ניפתח תיק נגד בית החרושת ׳עלית׳ [המקורב ל׳חירות׳].

-- בן-גוריון (ראש ממשלה): איך יעשו בעלי בתי חרושת גדולים כאלה עסקי שוק שחור? הלא הם מיליונרים.

-- אבא חושי: גם בימי האנגלים הם אספו את עושרם מפעולות כאלה...

-- בן-גוריון: אפשר להטיל על מר ליבר קנס של 20,000 לירות?... " (*שגב*, 1984: עמ' 294).

ובכנסת התקיים ויכוח מסתורי בין אלישר 'ספרדי טהור' וייבואן קפה וטבק ידוע, שבחר לשבת בקואליציה, ובין דב יוסף:

" -- דב יוסף: יש לי אוסף יפה של דוגמאות, איך הם [בעלי התעשייה והסוחרים] מרמים את הציבור בשטח הקפה...

-- אליהו אלישר: אין אנו מדברים כנגד פיקוח זה דווקא.

-- יוסף: אני מכיר את אנשי ואני יודע שאתה מתכוון רק לפיקוח הפוגע בך [בעסקי משפחתך] ואינך מתנגד לפיקוח הפוגע במישהו אחר..." (*דברי הכנסת*, 1, 31.1.50 ע' 690).

הדתיים בדרך כלל שתקו. הידועים ביניהם, פורוש ולורנץ, הרבו לספסר במט"ח; אבל גם רוזנברג מ'המזרחי' (אביו של ח"כ בן-מאיר מהפלג הלאומני של המפד"ל), אשר שימש כסגן שר הסעד, עסק במשך שנים בתעלולי שוק שחור, ורק תודות לעסקי קואליציה מסועפים נמנע ממנו לשבת מאחרי סורג ובריח.[32]

'חירות' השתדלה באותה תקופה לשקם את הנתחים שאבדו לה מאז 1948 בשוק האלקטורלי. בניגוד לתדמיתו המאוחרת, מנחם בגין עדיין לא גילה את המעברות ואת הפוטנציאל האלקטורלי הטמון במהגרים מאסיה-אפריקה שלאחר 1948. שמו עדיין היה בייגין, והוא לא נזקק להצגות חנופה ל'מסורת ישראל'. עד בחירות 1955, 'חירות' התמקדה בעיקר בזעיר-בורגנות ובמהגרים ממזרח וממרכז אירופה.

"... בן אליעזר: אך אני אומר לכם שהמטרה של 'הצנע' היא נישול גמור של מעמד החנוונים בארץ הזאת. ומי יבוא במקומם? הפקידות... אין לכם תוכנית, ורק לאדם אחד בבית הזה ולתנועה אחת בבית הזה יש תוכנית. זהו מר בן-גוריון ותנועת מפא"י. זוהי תוכנית השתלטות כלכלית מלאה על הארץ, תחת מחסה של 'הצנע', נישול החנוונים ונישול הקואופרטיבים..." (*דברי הכנסת*, 1, 2.5.49 עמ' 444).

החשש של עסקני 'חירות' מפני הרחקתם מחלוקת השלל, עוררה אותם להתמקד באופן כפייתי בהקצאות הממשל ובשיטות החלוקה. רוב הנאומים שהשמיעו אז עסקנים כמו בדר, בן-אליעזר ולנדאו, עסקו בעיקר בשני נושאים: התקציב הממשלתי וייבוא ההון החד-צדדי. הם החלו לנהל רומן לוהט עם 'הליברליזם' – ולהפתעת אלו המכירים את 'הליכוד' של שנות השמונים, הם לא פסקו מלהטיף ל'זכויות אזרח' ול'דמוקרטיה'. הם טענו ללא הרף, כי 'הרשות המחוקקת' היא זאת שצריכה לנהל את המדינה. הם דרשו להקים 'ועדות ציבוריות' שתקבענה את הקצאות תקציב הפיתוח (שרובו מומן אז מייבוא הון חד-צדדי). הם ניזונו זמן רב מהתקווה שהממשל האמריקני של עידן המלחמה הקרה לא יעשה עסקים עם 'הממשל הבולשביקי' של מפא"י. שהרי מי אם לא 'חירות', ובגין בראשה, תיטיב לייצג את האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון בכלל ובישראל בפרט? אולם כשהגיע להפתעתם המלווה האמריקני הראשון, יצאו ממש

---

[32] *שרת* (1978), כרך ב': עמ' 509

עיניהם מחוריהן. בן-אליעזר מיהר לתבוע נתח: "... איך ובאיזה צורה יחולק הכסף בין הסקטורים הכלכליים בארץ? מהו הביטחון שכסף זה יחולק קודם כל בין הסקטור הקולקטיבי בצורה המתאימה ומה הביטחון שמלווה זה יחולק לסקטור היוזמה הפרטית. ולבסוף מהו הביטחון גם כלפי **הציבור האחר** שבשמו יש לי ודאי הרשות לדבר... ציבור זה רוצה ותובע להבטיח לעצמו שיתוף פעולה מלא גם במה שאתם מכנים מפעלים קונסטרוקטיביים. וכשם שלא ויתר בשטחים אחרים, כן לא יוותר בשטח זה..." (שם, 17.3.49, עמ' 150).

בגין תפס בצורה אינטואיטיבית את תהליך קיטוב ההכנסות ואת התחלת התגבשות 'הכלכלה הגדולה', שחוללו מדיניות 'הצנע' וחלוקת ייבוא ההון החד-צדדי. הוא ידע לתרגם את מרירותו האישית המצטברת משנות גלותו הארוכות ממרכז הממסד הפוליטי (בגלל נמהרותו של ז'בוטינסקי שהצליח להרחיק מפלגה שמרנית כמו הצה"ר מהמשאבים הציוניים בתקופה המכריעה של התגבשות 'הסקטורים' בפלסטינה), ולהפכה לקיפוח קולקטיבי; כך הצליח להפוך לסמל אנטי-ממסדי בעיני המון המהגרים היהודים שלאחר 1948 שנותרו מחוץ לחלוקה הסקטוריאלית. 'הציבור האחר' הלך וגדל מבחירות לבחירות כשבגין הופך את חלוקת השלל, ובעיקר את ייבוא ההון החד-צדדי, לנושא אלקטורלי מרכזי. דוגמא אופיינית מצויה בספרו של יוסף אלמוגי, שהיה אז ראש מועצת פועלי חיפה: "... במהלך הנאום פנה בגין אל אחד השומעים ושאלו: 'האם קיבלת מהממשלה עשרת אלפים לירות?' הנשאל הנבוך השיב כמובן: 'לא, לא קיבלתי'. בגין שציפה לתשובה זאת, ניצלה מיד למכת מחץ רטורית: 'ודאי שלא קיבלת! אך הסוכנות קיבלה עבורך אלפים ורבבות לירות, כשהיא מבזבזת אותן ואינה נותנת לך את המגיע לך..." (*אלמוגי*, 1980: ע' 173).

עם זאת, יש לזכור שתקופת 'הצנע' וחלוקת השלל, היטיבה עם לא מעט מעסקני 'חירות' או סוחרים שהיו מזוהים עימם.

יעקב מרידור, לעתיד שר הכלכלה בממשלת בגין, החל אז את עסקיו ההרפתקניים תוך השתלבות מפתיעה ביוזמות ממסדיות ובקבלת זרם בלתי פוסק של סיוע ממשלתי. גם חתנו לעתיד של מרידור וגזבר 'חירות' בשנות השבעים, יוסף קרמרמן, קיבל זיכיון בסחר עצים ולבידים. יחד עם 'סולל בונה', 'המשביר' ומשפחת סחרוב מ'הציונים הכלליים' (קבוצת סהר), הקימו קרטל לייצור ולאספקת לבידים. גם ראובן הכט, אחד ממבריחי הנשק של אצ"ל באירופה, קיבל זיכיון בלעדי ותמיכה ממשלתית לייבוא גרעינים לישראל, וכך צמחו ממגורות 'דגון' המתנוססות בשערי נמל חיפה (*אלמוגי*, 1980: עמ' 137).

מעניינים ביותר נאומיו של אברהם רקנאטי, אחיו של מייסד בנק דיסקונט וח"כ ראשונה מטעם 'חירות'. בנוסף להבלים שהיו חביבים על עסקני 'חירות' בנוסח "תקומת הבית השלישי" ו"שחרור שתי הגדות של הירדן", הוא הירבה לעסוק בזכויות 'המסחר הפרטי' ו'האזרח הקטן'. הוא נהג להאשים את הפירמות ההסתדרותיות והממשלתיות בספסרות ובאפליית הייבואנים הפרטיים. אולם כשהגיע המלווה האמריקני הראשון לשיקום הפרדסים, חלה תזוזה מפתיעה בעמדותיו. הוא דרש לרכז את ההקצאה בידי ממשלת מפא"י השנואה, כדי שזו תעביר בצורה מתוכננת את הכספים לידי הפרדסנים הגדולים. הסיבה לשינוי הייתה נעוצה כנראה בחדירתה של קבוצת 'דיסקונט' לענף הפרדסים והתחלת השתלטותה על 'פרדס סינדיקט'. חלק אחר מהמלווה האמריקני, ומאוחר יותר, חלק מהשילומים מגרמניה, נועד לפיתוח ענף הספנות. ענף זה יהפוך

בעתיד לאחד מהנכסים הגדולים של משפחת רקנאטי. ח"כ אברהם רקנאטי, מכל מקום, גילה בקיאות מופלגת בנושא: "... אני מחייב את חוק המלווה המובא לפנינו, ומעריך כראוי את הצורך להעניק את הערבות הדרושה בתנאי שחוק אחד יהיה לחברות הנמצאות באותו מצב, ושהן יהנו משוויון זכויות גמור עם 'צים'... 'צים' נהנית מזכויות יתר הנשללות מחברות פרטיות... זאת הגישה המונופוליסטית האימפריאליסטית המוכרת לנו היטב משטחים כלכליים אחרים והמדרדרת אותנו למדרון. רק אם למר רמז [שר התחבורה דאז] יהיה העוז לתרגם את הדיבורים למעשים ממשיים לטובת הספנות הפרטית... נוכל לקוות לשינוי לטובה..." (*דברי הכנסת*, 1, 21.3.50: עמ' 1,084).

שנה לפני-כן, לא נראה עסקן זה של 'חירות' חושש במיוחד לגורל הספנות הפרטית. 'דיסקונט השקעות' (בגלגולה הקודם, 'החברה הישראלית למימון והשקעות') הייתה אז עדיין שותפה של 'צים', 'אמפ"ל ו'פי.אי.סי' ב'קו ישראל אמריקה'. הפירמה קיבלה בלעדיות בהובלת סחורות, בעיקר מזון וחומרי גלם מארה"ב לישראל ובחזרה. הבעיות התעוררו, כשהחלו מריבות בין השותפים. 'צים' התארגנה מחדש בעוד שקבוצת דיסקונט, לאחר לבטים ומריבות משפחתיות החליטה להקים את 'אל-ים'.[33] זאת כנראה הסיבה לחששו הפתאומי של ח"כ רקנאטי לגורל הספנות הפרטית.

אם כן, מבנה המשק המקובע, המוכר לנו עד לראשית שנות התשעים החל לבצבץ בתקופת חלוקת הקרקעות והזיכיונות של ראשית שנות החמישים. מאידך גיסא, ספק אם מבנה זה היה מתגבש ללא קיומו של השלל הגדול ביותר של התקופה: כוח העבודה והביקוש העולה אותו סיפקו המוני המהגרים היהודים שהגיעו לאחר 1948. שלל זה, בעיקר במשק תעשייתי המצוי בראשית התפתחותו, הינו חסר תחליף. בלעדיו, אין משמעות להקצאות ההון והקרקע.[34] ואכן התחרות על המשאב הזה, שבחלקו היה אמור להחליף את כוח העבודה הפלסטיני, הייתה חריפה. בתחרות היו מעורבים כל הגופים הפוליטיים. כולם עסקו במֶלת הקסם 'קליטה'. הארגון היעיל ביותר של 'הקליטה' היה מפא"י, שלרשותה עמדו כלים ארגוניים בדוקים. 'הגושים' של שרגא נצר ודומיו הופעלו ברחבי הארץ ומצעדי 'הנשמות המתות' החלו להראות את יעילותם.[35]

עיצובם של המהגרים, תהליכי הסטנדרטיזציה של המגוון הרחב של הרגלים ונוהגים (כינו זאת 'כור היתוך'), והפיכתם לכוח עבודה וצריכה צייתן, נעשה בעיקר באמצעות המתכון הבדוק מִני קדם של לאומנות תוך יצירת אויב משותף. בין השאר ניתן להניח, כי חימום הסכסוך ישראלי-ערבי תרם רבות לעיצוב זה.[36]

הקיטוב – שהחל להסתמן בין ההגירה ההמונית, שהייתה מנוף להצמחת המשק, ובין תהליך קיבוע המשק – מומחש היטב בזכרונותיהם של בני התקופה. דוד הורוביץ,

---

[33] *רקנאטי* (1984) עמ' 69.

[34] *Kuznetz* (1965)

[35] *ידלין* (1980) פרק 13, וכן ע"ע 110-112. *אלמוגי* (1980) פרק 20. *נצר* (1980).

[36] מי שהירבה להדגיש נקודה זאת ולהסתייג ממנה באיסטניסיות היה משה שרת ביומניו האישיים (בעיקר כרך ג'). שלמה אהרונסון ודן הורוביץ – אשר לא ידעו על קיומם של יומני שרת, שפורסמו על ידי בנו, יעקב שרת, רק בשנת 1978 – טענו כי אחת מ'הפונקציות הסמויות' של מדיניות פעולות התגמול בשנות החמישים הייתה ליצור אינטגרציה בקרב המון המהגרים היהודים וחיזוק התמיכה בממשלת בן-גוריון (*אהרונסון והורוביץ*, 1972).

אז מנכ"ל משרד האוצר, כותב: "... כאן הצטופפו במעברות ובמחנות העולים רבבות אנשים עייפים מסבל המלחמה, רדופי אימי השואה ובהם רבים המטופלים במשפחות גדולות... מחנות האוהלים והצריפים היו טחובים ורטובים בימי חורף, ולוהטים בחום הקיץ השרבי. הצפיפות, הזוהמה והצחנה התישו את כוחותיהם וזעזעו את נפשם למודת הסבל ורווית זכרונות הזוועה..." (*דוד הורוביץ*, 1975: ע"ע 23-24). "... העלייה הביאה איתה כל שנה רבבות עולים חדשים, וגליה הלכו וגאו. המעברות – אותם מחנות מעבר המוניים, אפורים וצפופים, השרויים במצוקה וסובלים חרפת רעב, הפכו למאורות זוהמה, דכדוך נפשי ויאוש, ואבטלה מאונס. קשרי המשפחה החלו להתרופף בהם ואשיות החברה המסורתית להתמוטט..." (שם, 110).

על אותה שנה בדיוק, שנת המצוקה והמחסור של מרבית האוכלוסייה היהודית המהגרת ושל הפליטים הפלסטינים, הנוכחים והנפקדים, כותב הארי רקנאטי, אז בעליה ומנהלה של קבוצת דיסקונט המתפשטת במרץ לעבר ענפי תעשיות המפתח, המסחר, הספנות והנדל"ן: "... בשנת 1951 היו לי טעמים טובים להיות שבע רצון מן המלאכה שהושלמה. הבנק שהניח אבינו שגשג והיה בסיסה של קבוצה פיננסית ממדרגה ראשונה בישראל..." (*רקנאטי*, 1984: עמ' 71).

יש לזכור שמדובר בבנק משפחתי בינוני שנוסד כחמש-עשרה שנה קודם-לכן והיה אחד מעשרה בנקים בסדר-גודל דומה. כבר בתחילת שנות החמישים הפך בנק זה לבנק השני בגודלו (בנק הפועלים היה עדיין קטנטן) ולקונצרן התעשייתי הרביעי בגודלו בישראל. באמצעות 'דיסקונט השקעות' שקמה אז, הקבוצה נכנסה להשקעות במִגוון מרשים של ענפים חדשים (לרוב באמצעות רכישות של מפעלים קיימים); אלה נראות מרשימות ביותר, לגבי סוחרי טבק וקרקעות לשעבר שלא נגעו מימיהם בייצור תעשייתי. ההשקעות היו בענפים כמו גומי, נייר, אספקת דלק, ספנות, אלומיניום, ביטוח, בנייה, משכנתאות, מטעי הדרים, ציוד חשמלי ואלקטרוניקה. ההתפשטות המהירה של קבוצת דיסקונט הייתה דומה להתפשטותן של קבוצות-הון אחרות, מקורבות לממשל: כך התפשטו במהירות 'החברה המרכזית למסחר והשקעות' (התמזגה בשנות השבעים בקבוצת 'כלל'), האחים מאיר ('בנק ירושלים', 'רדימקס', 'כלבו שלום'), קבוצת 'מגדל' (נבלעה בסוף שנות הששים בקבוצת 'לאומי' עד סוף שנות התשעים), האחים סחרוב (קבוצת סהר), משפחת פקר ('פקר פלדה'), ועוד כל מיני משקיעים זרים מקורבים כמו קבוצת מיאמי, רובינזון, בוקסנבאום, וולפסון, קלור, ברונפמן ועוד רבים ומובחרים. נראה, שקצב התפשטות כזה של הקבוצות, מקורו בעידוד הישיר של הממשל הישראלי ובקשרי הגומלין ההדוקים שהחלו להתרקם בין האליטות העסקיות, הממשליות והצבאיות. התרחבות זאת של נכסים הביאה את קבוצת 'דיסקונט' לבעיה המאפיינת קונצרן ענק במשק אוליגופולי. כך כותב הארי רקנאטי על אותה שנת 1951: "... התייגעתי להעלות על דעתי יוזמות חדשות בישראל, אך ללא הצלחה, שכן בקבוצה שלנו כבר היו לנו כל החברות הבנות המיישבות עם פעולתנו הבסיסית..." (*רקנאטי*, 1984: עמ' 72).

במשטר זה של התרחבות הצבר תוך כדי תהליך סמוי של ריכוזיות השליטה, החלה התפוררותו הגלויה של המבנה הסקטוריאלי. הבולט בהתפוררותו היה אותו גוש לא מאורגן של ראשי עיריות, סוחרים וייבואנים, בעלי מטעים ורנטיירים, אשר כונה בעבר 'הסקטור האזרחי'. הביטוי האלקטורלי של סקטור זה היה המפלגה הליברלית, או כפי שנקראה בשנות החמישים 'הציונים הכלליים'. בתקופת 'הצנע' בה היה פיקוח הדוק על

מוצרים ומטבע-חוץ, בצדו של שוק שחור פורח, התארגנה המפלגה וזכתה בבחירות 1951 בקרוב לחמישית מקולות המצביעים.

הדעה המקובלת היא, שסיסמת הבחירות שלה "תנו לחיות בארץ הזאת" הביאה לה הצלחה זאת. הסיסמה, שהייתה פרפראזה על 'לסה פר' הליברלית, קראה תיגר על המשטר האטטיסטי שהחל להתגבש, ונראתה כמאחדת לזמן קצר את הבורגנות הישראלית מפני האיום 'הסוציאליסטי' של מפא"י. אולם היה זה איחוד לזמן קצר בלבד. הוא הלך והתפורר ככל שהתברר לבורגנות הגדולה טיבו של משטר זה. היה זה הישגה האחרון של המפלגה כ'אלטרנטיבה ליברלית', הישג שעסקניה התרפקו עליו שנים רבות.[37] מאז שקעו 'הציונים הכלליים'; היה זה עניין של זמן בלבד עד שנבלעו בקרב מפלגת המון לאומנית כמו 'חירות' של בגין ב-1965, ולבסוף בתוך 'הליכוד'. התהליך הזה אינו אלא השתקפות של הקיטוב בתוך הסקטור העסקי. בסקטור זה שררה בתחילה זיקה כלשהי בין המעמד הבינוני המסורתי מתקופת המנדט — הרנטיירים, בעלי המלאכה והסוחרים הקטנים — ובין 'הכלכלה הגדולה' שהתפתחה במהירות בתקופת הצמיחה המהירה של המשטר האטטיסטי. מאז 1954 לערך החלה בורגנות גדולה זאת להתבדל מהבורגנות הקטנה, כשהיא מתחברת ליוזמות הממשלה והפירמות ההסתדרותיות הגדולות שנוהלו על ידי רשת המנהלים המדינתיים החדשה.

התפוררותו של סקטור ההסתדרות נראתה גלויה פחות, אולם הבקיעים צצו כבר בשנות החמישים. בגלל העדרה של עיתונות חופשית בזמן ההוא (להוציא את *העולם הזה*), היה קשה לצפות בהתפוררות בבהירות, אבל הסימנים הלכו והתרבו: בסוף שנות החמישים התנהלו מריבות בלתי פוסקות בין קבוצות שרים, חברי-כנסת ומנהלים בארגונים ממשלתיים והסתדרותיים; הם נחלקו בנושאים כמו מדיניות חוץ וביטחון, עמדות כוח במפלגה ובהסתדרות, 'סיעת שרת' ו'סיעת לבון' מול 'סיעת בן-גוריון', 'ותיקים' מול 'צעירים', הקצינים הפורשים נגד 'שומרי החומות', 'הגוש' נגד הטכנוקרטים.[38] קונפליקטים רחשו בין שרי ממשלה מטעם מפא"י ובין אנשי ועד-הפועל של ההסתדרות, בין האחרונים ובין מנהלי הפירמות ההסתדרותיות, בין המשק הקואופרטיבי, בעיקר החקלאי, ובין מנהלי הפירמות התעשייתיות.

מעל לכל החלו לבלוט לקראת סוף שנות החמישים שלל הסתירות הפנימיות שהיו טמונות בעצם יסוד ההסתדרות ב-1920. מצד אחד היא הייתה ארגון מדיני-לאומי שנועד להגביר את קצב הצבר ההון; ומנגד, היא גם נועדה להיות איגוד קהילתי האמור להגן באופן בלעדי על שכר העבודה והתעסוקה. למשך זמן-מה היה ניתן לחקות את ברית-המועצות ואת איטליה הפשיסטית של שנות העשרים: להכריז על ביטול הסתירות, ועל ביטול האינטרסים של מעמד הפועלים על ידי 'העלאתם' לדרגת אינטרס

---

[37] *אבנרי* (1984), פרק ג'.

[38] בדרך כלל המנצחים מסבירים את הקונפליקט כמחלוקת אידיאולוגית ומדינית (למשל כל כתבי פרס), ואילו המפסידים גורסים שמדובר בתככים ובקנוניות (למשל את זכרונותיהם של שרת, לבון, רבין, אלמוגי, דן, ידלין, ושורה של מפסידנים אחרים). בדיקת המחלוקות האידיאולוגיות של שנות החמישים — בעיקר באשר ליחסי ישראל-ערב, יחסי ישראל-ארה"ב, ואופיו של המשטר בישראל — מראה שבדרך כלל ההבדלים בעמדות היו שוליים, ועיקר המאבק בין הסיעות והקבוצות התמקד ביחסי הכוח ביניהם.

לאומי ('ממעמד לעם'). באופן מעשי, בדומה למשטר הסובייטי, ניתן היה להבליע את הסתירה באמצעות מלחמה באויבים משותפים.

לאורך תקופת המנדט היו אויבים משותפים רבים, ממשיים ומדומים: בעלי מטעים, בורגנות יהודית ופלסטינית, עבודה ערבית זולה, פאודליזם מזרחי, לאומנות ערבית, אימפריאליזם בריטי, פאשיזם יהודי, ועוד. כנגד כל אלה יכלו לטעון מנהלי ההסתדרות, כי האינטרס הלאומי מיוצג היטב על ידי האינטרסים של העבודה העברית. לאחר 1948, ובעיקר לאחר תקופת 'הצנע' וחלוקת השלל, היה קשה להעלים את אופייה הכפול של ההסתדרות: מצד אחד קבוצת-הון שחתרה להגדלת השליטה במשק, ומצד שני ארגון המייצג שכירים הניצבים רוב הזמן בעימות עם בעלי הון. רק שיעור צמיחה כללי גבוה עשוי לרכך אינטרסים סותרים אלה. וזה בעצם מה שאירע בישראל במשך כשני עשורים: משטר של הרחבת ההצבר תוך כדי תהליך סמוי של ריכוזיות.

תהליכים דומים אירעו גם בעולם הקפיטליסטי המפותח, בשני העשורים שלאחר מלחמת-העולם השנייה; רבים התפתו לראות בתהליך זה שלב חדש בהיסטוריה האנושית: קץ הסתירות של תהליך ההצבר, שהביא עידן 'השפע'. היה זה זמנן הטוב של האידיאולוגיות הדומיננטיות במדעי החברה מהסוג של 'קץ הקפיטליזם', 'קץ האידיאולוגיה', 'החברה הפוסט-תעשייתית', 'קורפורטיזם', 'מדינת רווחה' ועוד כל מיני כינויים אשר מאז שנות השבעים התברור כמוטעים.

בסקטור ההסתדרות קיבלה הסתירה שבין תהליך ההצבר ובין ייצוג העובדים את ביטוייה הפוליטי בקונפליקט על האוטונומיה של מועצות-הפועלים. בשנות החמישים המוקדמות גבר הקונפליקט בין מועצות-הפועלים העירוניות, בעיקר בערים התעשייתיות כמו תל-אביב וחיפה, שבלטו באוטונומיה שלהן, לבין האיגוד המקצועי והוועד-הפועל במטה שבתל-אביב.

תהליך כפיפתן של מועצות-הפועלים למרוּת המרכז בתל-אביב נעזר בהתערבות כבדה של שרי הממשלה, שהפקיעו מידי מועצות-הפועלים את לשכות-העבודה ואת קופות האשראי הקואופרטיביות. הממשלה התערבה בסכסוכי עבודה כמעט בעקביות לטובת בעלי-ההון, בניגוד לעמדות מועצות-הפועלים (*אלמוגי*, 1980: פרקים 12, 18).

כך אירע בשביתת הימאים הגדולה בתחילת שנות החמישים. שרי הממשלה – ובעיקר בן-גוריון, אשר ראה בכך הזדמנות להוכיח לאמריקאים באלו אינטרסים מצדדת ישראל בתקופת המלחמה הקרה – טענו שמדובר 'במזימה קומוניסטית', והחריפו את המצב כששלחו כוח גדול של שוטרים לדיכוי השביתה. בן-גוריון אף ניסה להשתמש בצבא לדיכוי שביתת הרכבות. התערבותו של בן-גוריון בלטה בעיקר בסכסוך בין פועלי מפעל הטקסטיל הגדול של ישראל 'אתא' לבין בעליו הנס מולר. בניגוד לעמדת מועצת-הפועלים, דרש בן-גוריון מהעובדים להיכנע לדרישות בעל המפעל, אשר מִצדו סירב להכיר בסמכותו החוקית של ועד-העובדים הנבחר.

האם מדובר בתופעה הידועה של עסקן איגוד מקצועי אשר בהיכנסו לעסקי 'פוליטיקה גבוהה', שאיפותיו גדלות ואופקיו המתרחבים צרים מכדי להכיל את צרכי הקיום של בוחריו? מכל-מקום, בשם 'הפוליטיקה הגבוהה' הזאת הולאמה רשת החינוך של 'זרם העובדים' (בניגוד לאוטונומיה שהמשיכה להתקיים בחינוך החרדי), עובדה שהפקיעה מידי ההסתדרות את שיירי התרבות הסקטוריאלית. בנק ישראל שהוקם בשנת

1954 תרם מִצדו להריסת קופות האשראי ההסתדרותיות באמצעות תקנות נזילות גבוהה. אלה נבלעו ברובן בבנק 'הפועלים' שהלך והתעצם כקבוצת הון אוטונומית.[39]

התהליך של שקיעת הכוח הפוליטי האוטונומי של השכירים היהודים בישראל, לווה בהתרבדות ובגידול סקטור השירותים, שהביא להצמחת 'מעמד בינוני חדש'.[40] שקיעה זאת נוצרה בין השאר, מהפיצול שנתהווה בתוך שכבות השכירים כתוצאה מההגירה החדשה שהגיעה בשנות החמישים המוקדמות ושהכפילה את כוח-העבודה היהודי. הסטטוס של השכירים היהודים מתקופת המנדט הועלה, באפשרויות התעסוקה וברמת השכר לעומת המהגרים החדשים, בעיקר לעומת המהגרים מארצות אסיה–אפריקה.[41] הפיצול הזה שבשוק העבודה הלך וגבר עד שמסוף שנות הששים, עם כיבוש השטחים, הפך לקיטוב ממוסד בין כוח העבודה הפלסטיני והיהודי.

לאחר תקופת 'הצנע', שקע סופית המשטר הסקטוריאלי ובמקומו עלה משטר אטטיסטי. האפיון הבולט של עידן זה היה מרכזיותו של הממשל ובכורתן של האליטה הממשלתית והצבאית; זאת, כפועל-יוצא מהשליטה הממשלתית בתהליך ההשקעה, מהסלמת הסכסוך הערבי-ישראלי, בעיקר לאחר מבצע סואץ, וכן מהתפתחותם המהירה של השירותים הציבוריים. במקביל לתהליך התרחבות ההצבר, הלך המשק והתרכז בידי מספר קטן והולך של קבוצות הון, פירמות ומשקיעים זרים שפעלו תחת סיוע ממשלתי מסיבי.

אין תמצית טובה יותר להתפתחות יחסי הגומלין בין הממשל ו'הכלכלה הגדולה' בעידן ההצבר המתרחב, מאשר זכרונותיו של הארי רקנאטי. הארי, שהיה בתחילת שנות החמישים מנהלה האוטוריטרי של קבוצת דיסקונט, נותק במשך כעשרים-וחמש שנים מישראל בעקבות סכסוך משפחתי. משום כך זכרונותיו הנאיביים-משהו מאותה תקופה, אשר לא הושחתו בזרם המאורעות, נראים אותנטיים. "... אמרתי בלבי כי בנק דיסקונט לישראל בע"מ של שנת 1966 שינה לחלוטין את אופיו. שוב אין בו מאומה מן הבנק המשפחתי שאבי יסד... אחי הפכו את הבנק לתעשייה נגד רצוני. הפרסומת רבת השבחים שחלק גדול ממנה בא בהשראתנו. מפעלי הצדקה הקרויים על שם משפחתנו בתרומות יחסיות המנוכות ממסים. התמיכות בכל המפלגות הפוליטיות, מימין ומשמאל כאחת, לקראת הבחירות, כדי להקנות לנו את ידידות כולן. תכסיסי הבורסה כששערי הניירות נקבעים בהסכמה משותפת של כמה בנקים. עוד פחות מכך הייתה חביבה עלי ידידותם של מנהלינו השונים עם הפקידים בירושלים, ואותו מאבק מתמיד למשוך עליהם הטבות מכל סוג מצד השלטונות למען מפעלינו השונים, בכסות העניין הלאומי. קבוצתנו הייתה עסק פרטי ולא מוסד ציבורי, ולפיכך לא היה זה צודק אף לא מכובד להזדקק למענקי הממשלה לטובת בעלי המניות שרובם אמידים ואף בעלי הון. היטב ידעתי כי אורח מחשבתי אינו מקובל בישראל, שכן אנשי פיננסים ואנשי עסקים רבים מדי נהנו מחלוקת נכסי הלאום, שניזון ללא הרף מן השילומים מגרמניה, ממענקי ארה"ב ומכספה של יהדות הגולה..." (*רקנאטי*, 1984 : ע"ע 92-93).

בשנות החמישים והששים פעל ייבוא ההון הזול כ'השקעה אדמיניסטרטיבית'. במלים אחרות, כושר הייצור של המשק לא גדל בגלל 'אינסטינקט טורפני' (animal spirit) — כפי

---

[39] *גרינברג* (1986)
[40] *רוזנפלד וכרמי* (1979)
[41] *הלוי וקלינוב-מלול* (1968), פרק 5 טבלה 21.

שקיינס כינה זאת — שבו קפיטליסטים חותרים להגדלת הרווח מתוך ציפיות להשתלט על הגידול בביקוש הכללי; אלא הוא גדל באמצעות שיטה קבועה של מענקים והלוואות מסובסדות שחילק הממשל. מבחינת קבוצות-ההון והקפיטליסטים המובילים במשק בשיטת 'השקעה' זאת, הצבר ההון התחולל עוד לפני שהייצור החל. ברור ששיטת הקצאה זאת, אשר כונתה בשנות השישים 'שיטת ספיר', עודדה את תהליך הריכוזיות וההסדרים המוסדיים.[42] גם אם הייתה לשיטת הצבר זאת השפעה שלילית על הצמיחה הכללית (דרך חלוקת-הכנסה מקוטבת), הרי היא גרמה להורדה מסוימת של שיעור הצמיחה; אבל לא לבלימתה המוחלטת — כל זמן שלא פסק זרם המהגרים וייבוא ההון הזול. רק מתחילת שנות השבעים הסתיימו הגירויים החיצוניים הללו; ומכאן מתחיל עידן חדש, עידן של העמקת הצבר ההון.

ד. *הבסיס האידיאולוגי והחברתי של האליטות התאגידיות: הסיפור העממי*

א. *תולדות האידיאלים*

כזכור, דפוסי שיתוף-הפעולה בין האליטות התאגידיות בעידן האטטיסטי החלו עוד בתקופת המנדט. רשת העיסוקים המשותפים, שצמחה בין ראשי הבורגנות המנדטורית ו'המעמד החדש', התבטאה לא רק בזיקות גומלין עסקיות ובקואליציות מפלגתיות, אלא גם בקירבה תודעתית. בניגוד למה שמקובל לחשוב כיום, עסקני מפא"י ומנהלי הארגונים השונים של סקטור ההסתדרות היו קרובים בעמדותיהם ובאורח חשיבתם לסקטור העסקי, בעיקר בכל מה שנגע לעבודה ולעובדים.

בשנות העשרים הירבה בן-גוריון, שהיה אז מזכיר ההסתדרות, לנהל מאבקים חריפים ולעתים אלימים בעבודה 'לא מאורגנת'; כלומר, בבעלי עסקים שניסו לעקוף את לשכות-העבודה ההסתדרותיות.[43] משום כך נזקקו הוא וחבריו להופיע כנציגי 'מעמד העובדים' ולהשתמש בתעמולה 'מעמדית'. אבל נראה שמאבקים אלה לא נבעו מהזדהותם היתֵרה עם הפועלים, אלא יותר מפחדם לאבד את מקור כוחם העיקרי. ללא המונופול על כוח-העבודה — מנהלי ההסתדרות ומפא"י היו מאבדים את עוצמתם הפוליטית. רק כך יכלו לשמור על 'סקטור' מאורגן ומגויס, שבו עשרות אלפי בני אדם תלויים בארגוני ההסתדרות בכל צרכי קיומם: החל מעבודה קבועה, דרך דיור ועד לבריאות ולתרבות. נראה, כי בן-גוריון ובני מינו השתמשו באותה תקופה בסיסמאות ובניסוחים מעין-מרקסיסטיים מכמה סיבות: ראשית, הם לא הכירו תפישות היסטוריות כוללניות אלטרנטיביות שיכלו לשרתם — והלאומיות, שבמקורה קשורה לאידיאולוגיות

---

[42] 'שיטת ספיר' אינה ייחודית לישראל. בברזיל של שנות הארבעים, למשל, שררה שיטה דומה. הממשל החל בתיעוש מהיר, והנשיא קוביצ'ק (Juscelino de Oliveira Kubitschek) דיבר על "חמישים שנות פיתוח בחמש שנים". בשיטה זאת שכונתה Entreguista (או באנגלית: Collaborate State) הממשל היה נוהג להיכנס ליוזמות ולענפים שלא נראו כדאיים להון המקומי או הזר, כדי ליצור את 'ההצבר הראשוני'. מהיוזמות הללו נתפתחה רשת של קונצרנים גדולים שבדומה לישראל הופרטו יותר-מאוחר באפס מחיר. הקונצרן הגדול מכולם, המזכיר את 'כימיכלים לישראל', היה CVRD, חברת המכרות הלאומית, שהופרטה בשנות התשעים. על ההיסטוריה הפוליטית של שיטת הצבר זאת בעולם הלא-מפותח: *Hewlett* (1980).

[43] *בן-גוריון* (1933), 'השיטנה נגד ההסתדרות ופירותיה', עמודים קס"ג-קס"ה; *גנחובסקי* (1993), ע"ע 35-39.

ליברליות במדינות המפותחות, לא התאימה לצורכיהם. שנית, כעסקנים משכילים למחצה, הם התוודעו בנעוריהם בעיקר לגרסאות פוליטיות מזרח-אירופיות של המרקסיזם הפופוליסטי מתחילת המאה; ומאז לא ניכרה התפתחות משמעותית בתפישת-העולם ההיסטורית שלהם.

שלישית, הם היו מראשוני הטיפוס הפוליטי המוכר מההיסטוריה של המאה העשרים, של עסקני תנועות שחרור לאומי במדינות קולוניאליות. אף כי הם עצמם יצגו במידה מסוימת תנועה קולוניאליסטית, הם עמדו בפני בעיות דומות לאלה שעמדו יותר מאוחר בפני ראשיהן של מדינות מתפתחות. בדומה לתנועות שחרור לאומיות במדינות עניות, הם תירגמו אידיאולוגיות מעמדיות למושגים לאומיים. הניצול המעמדי תורגם להסבר הנחיתות הלאומית בחלוקת העבודה הבינלאומית. בסך הכל היה בן-גוריון לאומן צר אופקים, המונע על ידי תערובת רגשות של נחיתות והערצה לקולוניאליזם הבריטי.

רביעית, הסוציאליזם היה עבור בן-גוריון מכשיר לגיוס מהיר של מהגרים ודרך יעילה יותר לתכנון וביצוע פרוייקטים לאומיים.[44] יש לזכור, שעד לשנות הארבעים לא הייתה ידועה בעולם שום תיאוריה כללית, הניתנת לתרגום לדוקטרינה פוליטית של תכנון וניהול משק קפיטליסטי באמצעות ביורוקרטיה מדינתית. עד אז שררו שתי דוקטרינות בלבד: האחת, כלכלת שוק לא-מתוכננת שזוהתה עם המדינות הקפיטליסטיות המפותחות, והאחרת, משק מתוכנן מלמעלה באמצעי כפייה על ידי ביורוקרטיה ממשלתית ומפלגתית, שזוהה עם ברית-המועצות. הדוקטרינה המקרו-כלכלית הקיינסיאנית, שמביאה בחשבון תכנון ממשלתי לא-ישיר של מספר מרכיבים במשק לאומי קפיטליסטי, התפתחה רק אחרי מלחמת-העולם השנייה. בסופו של דבר, הקולוניזציה הציונית, על הניהול החקלאי והפיננסי שלה, השתמשה מעט מאוד בנסיונות תכנון סוציאליסטי, ויותר במודלים ביורוקרטיים שמקורם בגרמניה הקיסרית.

עסקנים כמו בן-גוריון, רמז, שרת ומנהלים בהסתדרות לא התעניינו כמעט בנושאי שכר ובדרך כלל התנגדו לשביתות שנועדו להטבת תנאי שכר.[45] כשפרצה שביתה ב׳חברת החשמל׳ בחיפה, נטו עסקני ועד-הפועל, ובעיקר בן-גוריון, לטובת בעל העסק פנחס רוטנברג.[46] האירוע העיקרי, הנזכר במיתולוגיה של ׳מלחמת המעמדות׳ בפלסטינה הציונית, הוא פרשת המלחמה על ׳עבודה עברית׳ בפרדסי נס-ציונה. בן-גוריון נרתם בכל מרצו למאבק ב׳בועזים׳ בעלי המטעים. המאורע נחרט, בעזרת שורה של כתבנים, כאחד המיתוסים הסוציאליסטיים ביותר של ׳תנועת העבודה׳. היו אפילו

---

[44] על רקע זה בולטת באותה תקופה כתיבתו של חיים ארלוזורוב, שראה בסוציולוגיה הגרמנית כלי ניתוח מדעי המהווה תחליף לאידיאולוגיה הסוציאליסטית המיושנת. משום כך הוא התייחס בביטול ל׳מאבק המעמדי׳ כביכול שניהלו בן-גוריון ועסקני ההסתדרות; ארלוזורוב ראה במפלגות ובתנועות הסוציאליסטיות היהודיות בפלסטינה מכשיר להשגת הפרוייקט הקולוניזטורי של התנועה הציונית (*ארלוזורוב*, 1933: ׳מלחמת המעמדות במציאות הא״י׳, כרך ג׳ ע״ע 121-132).

[45] *טבת* (1980) ע״ע 314-316. יחד עם זאת ראוי לציין כי ספרו של שבתאי טבת סבל מהטיה מסוימת בהבלטת זלזולו של בן-גוריון בשכירים, ועוד יותר בהתנגדותו לשביתות של שכירים מאורגנים. ההטיה נובעת כנראה מהיותו של המחבר מסונף למפעלי שוקן, משפחה הידועה באהבתה ל׳ממלכתיות׳ ובטינתה כלפי שכירים מאורגנים.

[46] *טבת*, שם, פרק 32.

חוקרים מטעם, שבמסווה של מחקר מדעי, הוציאו רבי-מכר נוסטלגיים על חלום שנכזב, עם רמז ברור למה שהתרחש לעבודה העברית מאז הכיבושים ב-1967.

לא ברור כיצד נישולם של פלחים קשי-יום שהפכו לשכירי-יום בשכר דחוק, לטובת מהגרים אירופיים, הינו בעל זיקה כלשהי למאבק מעמדי. מהפרוטוקולים והיומנים מסתבר שהמלחמה בין ראשי ההסתדרות אשר יצגו את הפועלים החקלאיים היהודים, ובין בעלי-המטעים היהודים, לא הייתה יותר מאשר הצגה שאירגנו בן-גוריון וכצנלסון.[47] ראשית, הם רצו להיפטר מהמון המובטלים בתל-אביב, בניסיון לפזרם כפועלים חקלאיים במושבות המטעים. שנית, הם רצו לאיים על הנהלת ההסתדרות הציונית אשר החלה לקצץ בתקציבים שהיא נהגה להעביר להסתדרות. הקיצוצים באו בעקבות התמוטטותו של 'המשרד לעבודות ציבוריות' ('סולל-בונה') בסוף שנות העשרים, אשר הביאה למשבר בענף הבניין והובילה לטענות נגד שיטות הניהול ללא חשבון של ההסתדרות. לבסוף, הם ניסו לכפות על בעלי-המטעים היהודים, שהיו אז פחות תלויים מאחרים בייבוא ההון הציוני, להעסיק עובדים באופן בלעדי באמצעות 'המרכז החקלאי' של ההסתדרות.

יש לציין שכבר בתחילת שנות השלושים, בתקופת 'מלחמת המעמדות' ומשבר האבטלה הגדול, הגיעה הכנסתו החודשית של בן-גוריון (בלי לחשב את הוצאות נסיעותיו לחו"ל ושהיותיו שם שהלכו והתארכו) לכ-80 לירות א"י; בערך פי-עשרה משכרו של פועל חקלאי בפרדסים שהיה בר-מזל להיות מועסק חודש שלם ברציפות, וכשליש מהכנסתו החודשית הממוצעת של בעל-מטעים גדול.[48] בן-גוריון, שרת, דוד הכהן ומנהלים אחרים בהסתדרות סברו כי על שכר-העבודה להיות נמוך. בדומה לטיעוניהם של בעלי-ההון ונציגיהם ב'מוסדות הלאומיים', הם סברו שההגירה היהודית לפלסטינה תיפסק בגלל רמת שכר גבוהה.[49] אם עד שנות השלושים סבר אולי בן-גוריון, כי ארגוני ההסתדרות הינם היעילים ביותר לפיתוח המשק, בגלל כניסתם לענפים חדשים בעלי סיכון גבוה ('כיבוש') – הרי שעם כניסתו להנהלת 'הסוכנות היהודית', הוא החל להאמין בקנאות שארגונים *'ממלכתיים'* הם היעילים ביותר לפיתוח מהיר של משק.[50]

אין זה אומר, כמובן, שבן-גוריון תפר באופן מודע תיאוריות בהתאם לצרכיו ובהתאם לעלייתו בדרגי הארגון המדיני. אבל תמונת-עולמו הפשטנית סייעה לו לסבור, שאכן 'מאבק מעמדות' הוא מאבק לסילוק 'הציונים הכלליים' מתקציבי הפיתוח של הסוכנות היהודית – ושהלאומיות היהודית של מפא"י הינה פטנט מקורי וייחודי של דיאלקטיקה סוציאליסטית כלשהי. ועוד ייתכן, שבהשראת התנועה הפופוליסטית הרוסית אשר רעיונותיה שררו בקרב פעילי מהפכת 1905 ברוסיה – הוא באמת ובתמים סבר ש'הון ציבורי' שונה במהותו מ'הון פרטי', משום שזה-האחרון מוגבל באופקיו ואינו מתאים לפיתוח תעשייתי מואץ.[51]

---

[47] *טבת*, שם, 436.

[48] אומדן הכנסתו של בן-גוריון נערך לפי *טבת*, שם, 364-354, *גרינברג* (1988). שאר ההכנסות נאמדו על פי *גלעדי* (1973) ע"ע 79, 181, 195, *דוד הורוביץ* (1944) פרק ד', *אנציקלופדיה עברית*, כרך ו' עמ' 835, *גוז'נסקי* (1986), פרקים 4-5.

[49] *בן-גוריון* (1933) 'בשאלה המרכזית', ע"ע קצ"ח-רי"א.

[50] *בן-גוריון* (1933) 'לכתנו אל הסוכנות', ע"ע רנ"ה-רנ"ז.

[51] *בן גוריון* (1933) 'סכנת הרכושנות', ע"ע כ"ו-כ"ט. כמו כן: *גורני* (1973) ע"ע 54-64.

כך או אחרת – לקראת שנות הארבעים כבר כמעט לא היה הבדל בין מנהלי 'המעמד החדש' ושל ראשי הבורגנות, מבחינת הכרתם המעמדית והשקפת-עולמם ועמדותיהם הפוליטיות; בעיקר, בנושאי שכר ובקשר לעצלנותם המפורסמת של השכירים. ואכן, זכרונותיהם של 'מנהיגי פועלים' כמו בן-גוריון, משה שרת, יוסף אלמוגי, הלל דן, דוד הכהן וכו', מלאים בקינה ונהי על תאוותנותם המשונה של השכירים לכל מיני 'תוספות'.[52]

זהו חלק מההתהליך הפוליטי והאידיאולוגי, שבו עובר הקפיטליזם הבורגני של המאה התשע-עשרה אל קפיטליזם מדיני של המאה העשרים. בפלסטינה המנדטורית, ויותר-מאוחר במדינת ישראל, תהליך זה קיבל צורה אידיאולוגית שכונתה 'ממלכתיות'. הנסיבות בפלסטינה – שנהנתה מייבוא הון זול – יצרו מצב שבו התהליך הראשוני של ההצבר הקפיטליסטי נעשה באמצעות ארגונים מפלגתיים, ואחרי-כן בידי הממשל הישראלי. משום כך, לקח קצת זמן עד שעסקנים בעלי אוריינטציה של איגודים מקצועיים, אילפו עצמם להפוך ל'מדינאים'.

וכך אירע, שבשנות השלושים, בשעה שבן-גוריון עלה בדרגתו ונכנס לסוכנות היהודית – הוא לא שקט לרגע, והחל לגלות תיאוריות חדשות. אחת מהן הייתה 'תיאוריית הזמן המדיני'. היסטוריונים פוליטיים, כמו שבתאי טבת ושלמה אהרונסון, מוצאים בתגלית זאת מקוריות ויצירתיות פוליטית.[53] נראה, שמדובר בסך-הכל בתודעת 'התזמון', המאפיינת את העסקים בעידן הקפיטליזם התאגידי. בקפיטליזם זה – שבו המחזורים מהירים והתשואה למחזור נמוכה – זמן 'הכניסה' ו'היציאה' מהשוק הופך לאמנות הגובלת במאגיה אנליסטית. האידיאל הופך להיות 'המכה הגדולה', אותה מנת רווח גבוהה ביחס למתחרים. שברו של החלום מתגלה אחרי 'המכה הגדולה', משום שהעולם לא קפא והמחזורים הופכים ליותר מהירים – אבל בן-גוריון ממשיך לחלום על 'המכה הגדולה' הסופית ('החזון'): "... במשחק הזה של כוחות היסטוריים יש שמופיע שאנס היסטורי גדול... ישנו רגע גדול אחד בשנה, שבו השמיים נקרעים וכל מה שאתה מבקש תקבל... יש שלתנועה [פוליטית] צריך להיות חוש היסטורי לתפוס את הרגע..." (מצוטט אצל *טבת*, 1987: ע"ע 9, 12). "... הם [הערבים] מתעלמים מהמכשולים הפנימיים והחיצוניים ומהזמן... אוי ואבוי יהיה לנו אם לא נדע לנצל זמן זה לגדול ולהתבצר..." (מצוטט אצל *אהרונסון*, 1994: עמ' 22).

'הפוליטיקה הגבוהה', אם כן, היא אמנות 'המימוש בזמן'. מדינאי, להבדיל מסתם פוליטיקאי, הוא אחד שחוטף את הרגע כדי לעשות מכה גדולה בבורסה ההיסטורית. וכך בשנות העשרים היה צריך למהר, לגייס ולמזג את מפלגות 'מעמד העובדים'; כדי לתפוס 'בזמן' את שוק העבודה היהודי – וכדי לממש את ההשתלטות על ההנהלה הציונית, לפני המתחרים שלא היו מאוחדים. לאחר שנכבשה 'הסוכנות היהודית' בשנות השלושים והארבעים, היה צריך למהר ולגייס את 'כלל העם היהודי' כדי להביא בחיפזון המוני מהגרים יהודים – בטרם יצליחו הלאומנים הערבים להתאחד ולעצור את הקולוניזציה הציונית. בשנות החמישים, היה צורך לחוש ולגייס את 'הגניוס היהודי' – כדי לייצר בזמן

---

[52] בין השאר, דוד *הורוביץ* (1975) ע"ע 30-31, 108-109, 247-249. יוסף *אלמוגי* (1980), ע"ע 95-96, 149-150, 153-154. *דן* (1963) פרק 35. *ידלין* (1980) פרק 15.
[53] *טבת* (1987); *אהרונסון* (1994).

פצצות-אטום, בטרם תתאחדנה המדינות הערביות. בשנות השבעים והשמונים, היה צורך לגייס במהירות מהגרים מרוסיה — כדי להושיבם במהירות בשטחים הכבושים, שמא תדעך המלחמה הקרה וישראל תפסיד את הטמפו ההיסטורי. וכך, ההיסטוריה על פי זכרונות העסקנים, אינה אלא אוסף מרשים של נסיונות מימושים במחזורי-זמן מתקצרים, להשגת 'המכה הגדולה' — שהולכת ומתרחקת ככל שהעסקנים מזדקנים ומתמלאים רוגז על ההמון הנבער השקוע בחייו הקטנים לנוכח גודל הזמן ההיסטורי.

ב. *תולדות האוליגרכים*

ההתקרבות האידיאולוגית וההתודעתית בין ראשי הבורגנות המנדטורית ובין 'המעמד החדש' התבטאה גם בזיקות משפחתיות משותפות, שהלכו והתגבשו מאז תחילת המאה העשרים. בניגוד להיסטוריה המקובלת — רוב בני 'המעמד החדש' והאליטות התאגידיות לא באו ממעמד הפועלים, אלא ממשפחות עתירות נכסים מחו"ל או מפלסטינה. רק מיעוטם, כמו משפחת בן-גוריון ומנהלים אחרים בסקטור ההסתדרותי, באו ממשפחות זעיר-בורגניות, בעיקר של סוחרים זעירים. בסוף המאה התשע-עשרה התמוטטה מערכת המסחר הזעיר שבתוכה הם היו שרויים, והחל הדחף הגדול לשינוי אורחות החיים ולהגירה לארה"ב ולפלסטינה. יותר מאוחר, אותם עסקנים — צאצאי הסוחרים הזעירים בעיירות הקטנות של מזרח אירופה — היו עתידים לנסות ולהסתיר מוצא זה, או לנסות ולייפותו בעזרת ייחוסים 'רבניים' או 'ציוניים'. אם לא היה סטטוס כספי, הרי לא חסר סטטוס אינטלקטואלי.[54]

השושלת המפורסמת ביותר שניצבה איתן במרכזו של 'המעמד החדש', מקורה בשבט שהורכב ממשפחות רופין—הכהן—שרתוק. דוד הכהן, שהיה יו"ר 'סולל-בונה', הפירמה הדומיננטית בסקטור ההסתדרותי של תקופת המנדט, וארתור רופין, מנהל 'הכשרת הישוב', פירמת ההשקעות העיקרית של 'הסוכנות היהודית',[55] ניצבים בבסיסה של הסתעפות רבת-ענפים — שצאצאיה נטועים עד היום בצמרת האליטות התאגידיות, ובעיקר באלה של המשטר הישן.

דודו של דוד הכהן היה שמואל פבזנר, ממייסדי חיפה היהודית בתחילת המאה. פבזנר ואביו של דוד הכהן היו סוחרי עצים בדרום רוסיה; בבואם לפלסטינה בתחילת המאה היו לייבואנים של חומרי בניין, מלט וברזל, מהגדולים באזור. אשתו של פבזנר הייתה בתו של אשר גינצברג אשר ניהל את סניף פירמת התה 'ויסוצקי' בלונדון, פירמה ששלטה בשוק התה של רוסיה לפני המהפכה. אשר גינצברג, הידוע יותר בשמו

---

[54] ראו ביוגרפיות רשמיות למחצה של בן-גוריון, בן-צבי, שז"ר, הרצפלד, פרס, נצר, לבון וכיוצא-באלה. אביו של בן-גוריון למשל היה שתדלן וכתבן בקשות בבית המשפט. בן-גוריון בזכרונותיו הפכו לעורך-דין ואת סבו לאינטלקטואל. שמעון פרסקי (פרס), שנולד בעיירה חשוכה ודתית אי-שם בפולין לאב מתווך זעיר בעסקי עצים, הפך גם הוא באופן לא-מקורי ביותר את סבו למחנכו האינטלקטואלי. גרשם לוינסון, גזבר ההסתדרות בשנות החמישים ואביו של יעקב לוינסון המנהל המפורסם של קבוצת 'הפועלים' בשנות השבעים, הסתפק בכך שהנציח עצמו כמי שהיה "... בן למשפחה ציונית מסורה ואחיו היה המשורר, הסופר וההיסטוריון הנודע [???] אברהם לוינסון, שמסותיו ויצירותיו זכו להערכה והד [???] ... " (*אריה אבנרי*, 1985: עמ' 24).

[55] 'הכשרת הישוב' היא פירמה שמאוחר יותר התאבנה בקבוצת בל"ל — ועם התפרקות 'המשטר הישן' נמכרה כלאחר-יד למשפחת נמרודי, משפחת שחיבבה סחר בנשק ופשע מאורגן.

הספרותי 'אחד העם', הונצח על ידי משרד החינוך כאידיאולוג חשוב של זרם פוליטי המכונה 'הציונות התרבותית'. זרם זה היה אמור להוות אלטרנטיבה ל'ציונות הדיפלומטית' של הרצל–נורדאו. ברור שסביבה זאת נחשבה למובחרת ביותר, לפחות על פי זכרונות דוד הכהן: "... באותה תקופה הייתי מקורב מאוד לצמרת הציונית בלונדון. תרמו לכך קירבתי המשפחתית לבית אחד העם, והמגעים האישיים בביתו שבלונדון ובמשרדי התנועה הציונית עם ד"ר חיים ויצמן ונחום סוקולוב ועם כל מנהיגי התנועה הציונית שהתקבצו מהיבשת וישבו בלונדון. כמעט כולם היו ידידי אבי במשך עשרות שנים ומבאי ביתנו בעת ביקוריהם בארץ... " (*הכהן*, 1981: עמ' 18). "... בית הורי ברחוב החבשים בירושלים היווה מקום מפגש לאורחים רמי מעלה שבאו ארצה: ויצמן, ז'בוטינסקי, ג'יימס רוטשילד, פרופסור פרידלנדר מארה"ב, ד"ר אידר, חברי ועד הצירים, קצינים בכירים בצבא האנגלי בני משפחות רמות יחס באנגליה... " (שם, ע"ע 20-21).

דוד הכהן היה בן דודה של רוזה כהן, אמו של יצחק רבין, שהיה ראש המטה הכללי, ראש ממשלה, שר ביטחון ולבסוף ראש ממשלה ושר ביטחון בעת ובעונה אחת. רוזה כהן הייתה עסקנית חשובה בהסתדרות, ומאז שנות הארבעים מהפעילות המרכזיות של 'הגוש' התל-אביבי, שהיווה למעשה את מרכז המנגנון של מפא"י. נכדתה של רוזה כהן ובתו של יצחק רבין, דליה, נישאה לאבי פילוסוף, בן הבורגנות הספרדית המנדטורית ולשעבר מבעלי מונופול הקפה 'עלית' ומראשי התאחדות התעשיינים. הוא גם קרוב למשפחת יוחננוף, שהיו מבעלי 'גדות' הקונצרן הבינלאומי להובלת כימיכלים. בן אחיו של דוד הכהן, כרמל כהן, היה סגן מנהל 'צים' בעת שהייתה פירמת ספנות מובילה בבעלות ממשלתית-הסתדרותית. בעת התפרקות המשטר הישן הועברה 'צים' לקבוצת אייזנברג, שהייתה מקורבת לממשל. אחותו של דוד הכהן נישאה לד"ר ארתור רופין, הצלע השנייה בשושלת. שלוש הבנות שנולדו לזיווג רופין–הכהן מצאו את בעליהן מתוככי 'המעמד החדש' או הבורגנות המנדטורית. האחת נישאה לד"ר צבי דינשטיין, מי שהיה סגן שר הביטחון בממשלת לוי אשכול של שנות הששים לאחר הדחת-התפטרות בן-גוריון. הוא היה גם ראש המשלחת הכלכלית של ישראל בארה"ב, וכן ח"כ ויו"ר מועצת-המנהלים של 'הבנק לפיתוח התעשייה'. הוא למד משפטים בשוויץ יחד עם רמי טייבר שהיה בעליה ומנהלה של 'ציון', לשעבר אחת מפירמת הביטוח המובילות, ואחד מראשי 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. בראשית שנות החמישים, בהיותם בשוויץ עסקו דינשטיין וטייבר ברכש נשק עבור ישראל. הם עשו זאת תחת ניהולו של פינחס קוזלובסקי (ספיר) שהיה אז מנכ"ל משרד הביטחון לפני ששמעון פרסקי (פרס) הצליח לרשת את מקומו. לבסוף, עם עליית קבוצות-ההון הדומיננטיות, מצא עצמו דינשטיין בדרך הטבע משמש כנציגם של משקיעים זרים, בעיקר בעסקי נפט, הקשורים בשנים האחרונות גם בעסקי השלום של פרס. בת אחרת של הזיווג רופין–הכהן נישאה לעוזי נרקיס, מי שהיה אלוף בצה"ל ומכונה במיתולוגיה הרשמית 'משחרר ירושלים'. יותר מאוחר הפך נרקיס למנהל ב'סוכנות היהודית'.

עוד בת של הכהן–רופין נישאה ליגאל סוקניק (ידין), מי שהיה הרמטכ"ל השני, וירש את אביו כפרופסור לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית, ואף הספיק לשמש כסגן ראש ממשלת בגין הראשונה בסוף שנות השבעים.

דוד הכהן היה חתנו של אהרון ידלין. האחרון היה קומיסר פוליטי במלחמת 1948, שר חינוך שמרן בממשלת רבין שלפני המהפך ב-1977, ומזכיר מפלגת העבודה. בן

דודו של אהרון ידלין היה אשר ידלין, מי שהיה מזכיר 'חברת העובדים' בשנות השישים, מנהלה של קופת החולים הכללית בשנות השבעים, ומועמד לנגיד בנק ישראל, לפני שהצליח להסתבך בפרשות שחיתות שהובילו אותו לכלא. אשר ידלין לא הסתפק במועט ונשא לאישה את בתו של אליהו גולומב, אחד מעסקניה הראשיים של מפא"י וההסתדרות אשר כיהן כראש 'ההגנה'.

אליהו גולומב, דוד הכהן ומשה שרתוק (שרת) למדו יחד בגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, בית-האולפנה שממנו יצאו בני האליטות המנדטוריות. אביו של אליהו גולומב, כמו אביו של דוד הכהן, היה סוחר עצים ובעל טחנות-קמח בדרום רוסיה. אשתו של אליהו גולומב הייתה בתו של בעל מנסרת עצים עשיר, שגם הוא בא מדרום רוסיה. היא הייתה אחותו של משה שרתוק, שהפך לגיסו של אליהו גולומב. לימים נודע משה שרת כשר חוץ מתון וראש ממשלת ישראל בשנים 1953-1955. לפני כן, בתקופת המנדט, היה עורך 'דבר', עיתונה של ההסתדרות; ויותר מאוחר, כמו מנהלים אחרים בהסתדרות, עבר ל'סוכנות היהודית'. שם הוא שימש כעוזרו של חיים ויצמן ומאוחר יותר כיהן כראש המחלקה המדינית של 'הסוכנות' (משהו כמו משרד החוץ של האוטונומיה היהודית בפלסטינה). יוצא שראש המיליציה הצבאית ושר החוץ של האוטונומיה היו גיסים, צירוף לא-נדיר בארגונים הפוליטיים של ישראל. אף כי היה עורכו של 'דבר' ונחשב ל'מנהיג בתנועת העבודה', שרתוק היה חסר זיקה כלשהי לסוציאליזם, שלא לדבר על זיקה לפועלים. כילד, הוא לא אהב את השביתה שערכו הפועלים היהודים של אביו בעל המנסרה, תוך איומים בנשק. הוא העדיף את הפלאחים המשלימים עם גורלם, כמו שהעדיפו לראותם הבורגנות האינטלקטואלית של 'חובבי ציון' ומאוחר יותר, בעלי המטעים וראשי 'הציונים הכלליים'. מתחילת דרכו שאף משה שרת לפעילות פוליטית, אלא שכמו דוד גרין (בן-גוריון) ויצחק בן צבי, הימר בטעות על 'התורכים הצעירים'. ההנחה שלהם הייתה, ש'התורכים הצעירים' — כתנועה לאומית-בורגנית, החותרת להפיל את המשטר הפאודלי של העוסמנים — תיצור אוטונומיה פרלמנטרית בפלסטינה, לפחות באזור החוף. אלא שכל זאת התברר לבסוף כמקח-טעות.

שרת, צאצא לסוחרי עץ שהפסידו את הונם בפלסטינה ואת רזרבות הרכוש המשפחתי במהפכה ברוסיה, היה גם קרוב משפחה של דוד הכהן. האחרון, אף הוא הימר בטעות על האוריינטציה התורכית. לאחר מלחמת העולם הראשונה, הימרו הכהן ושרת על האוריינטציה הבריטית ונסעו ללמוד בבית-הספר לכלכלה בלונדון. בזכרונותיו מסביר הכהן מדוע בחר לפתע, כמו שורה ארוכה של בני הבורגנות היהודית בפלסטינה, להצטרף דווקא לשכבת המנהלים של ארגוני מפא"י וההסתדרות, או כלשונו, להפוך לסוציאליסט[56]. ההחלטה לא נבעה מהזדהות פתאומית עם מעמד הפועלים או עם התיאוריה המרקסיסטית; אלא התבססה על שיקול (שוב מוטעה), לפיו יתמוטט המשטר הקפיטליזם הישן על תרבותו הליברלית בורגנית — ובמקומו יקום משטר בעל משק מתוכנן מלמעלה על פי המתכונת הפביאנית (גִרסה בריטית הקרובה לבולשביזם). אירופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה הייתה מוכת אינפלציה

---

[56] *הכהן* (1981), ע"ע 14-25.

ואבטלה, וההיכרות של הכהן עם תיאוריות ודוקטרינות סוציאליסטיות, נעשתה באמצעות הרולד לאסקי בבית-הספר לכלכלה של לונדון.

לימים – עם שקיעתה של האימפריה הבריטית והתחלת התבססותה של ארה״ב במזרח-התיכון – החלה נהירה רבתי של בני הבורגנות ו׳המעמד החדש׳ אל מעבר לים הגדול, לאימפריה העולה. הפעם הביאו עימם את בשורת ׳הניהול המדעי׳ וחלום ׳היוזמה החופשית׳ של הקפיטליזם התאגידי החדש. בין הנוהרים לארה״ב נמצא חתנו של אליהו גולומב, אשר ידלין. זה-האחרון פרסם ספר זכרונות, השופך אור בין השאר על עיצובו האידיאולוגי של אחד מבכירי שכבת המנהלים החדשים של ארגוני ההסתדרות. מסתבר שכבר בשחר נעוריו למד כי שביתה היא דבר פסול. את זאת הקנה לו אביו, אשר שימש כמורה לבניהם של בעלי המטעים בראשון-לציון.[57] לאחר שהצליח להידחק לכיוון הנכון בגימנסיה ׳הרצליה׳, שם למד עם בני העלית המנדטורית (כולל בני העסקנים מההסתדרות, שהעדיפו לשלוח את צאצאיהם ל׳הרצליה׳ מאשר לבתי-הספר של ׳זרם העובדים׳), ולאחר שהצליח להתחתן עם בתו של גולומב – לא נותר לו אלא לקבל תעודה טכנוקרטית, שתיתן כיסוי לקשריו המשפחתיים. זאת הוא עשה בתקופת ׳הצנע׳ כשנסע ללמוד בארה״ב על חשבון כספי הממשלה או המפלגה (לא ברור).

כותב ידלין: ״... הקדשתי זמן להיכרות מקרוב עם הכלכלה המתקדמת ביותר בעולם ועם משטר חיים הדמוקרטי המופתי של ארה״ב. באוניברסיטה של קליפורניה התחלתי ללמוד כלכלה ויחסי עבודה, וסיימתי את לימודי התואר הראשון בכלכלה בניו-יורק ב׳ניו סקול פור סושיאל ריסרץ׳. שם פגשתי גם את שמעון פרס, אשר למד באותו מוסד בעת ששימש כנציג משרד הביטחון. אין ספק שהשקפת עולמי הפוליטית והכלכלית עוצבה מן המיזוג שלי בקיבוץ לבין המפגש עם המציאות בארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. השקפה זאת אומרת כי חברה, בה ניתנת הזדמנות שווה לכל, בה קיימת מערכת ייצור יעילה, המופעלת בידי אנשים בעלי כושר ניהול טוב ומוח יוצר, היא חברה היכולה לקיים את עצמה, להדביר עוני ולהעניק רווחה [החלום האמריקני]. תפישה זאת מנוגדת כמובן, לתפישה הטפילית של ׳המגיע לי׳ ללא עבודה, של מערכת חברתית וכלכלית, שבה לא הכישורים הם קני המידה לתפקיד אשר אתה ממלא, אלא הקשרים שלך עם השלטון [המציאות הישראלית]... ״ (*ידלין*, 1980 : עמ׳ 98).

אגב, לאחר שיצא ידלין מהכלא הישראלי, הוא מיהר לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות; שם, כפי שציין אנטול פראנס, יש לכל אחד הזדמנות שווה לישון מתחת לגשר. ושם הוא הצליח, ללא כל קשרים עם השלטון ובעזרת כישוריו בלבד, לאבד את הרכוש שצבר בישראל בעזרת שיטת ׳המגיע לי׳, תוך כדי משחק חופשי בבורסת הקומודיטיס. יש לציין, שאילולא משפחתו, היה מוצא עצמו שוב בכלא; הפעם, בכלא אמריקני יעיל ותחת ניהול מתקדם.

אידיאולוגית ׳קץ האידיאולוגיה׳, שהוחדרה בערוצי מוחם של בני השכבה הטכנוקרטית החדשה, גורסת שאידיאולוגיה מעמדית שוררת במשקים לא מפותחים ובחברות הסובלות מרעב וממחסור. בחברות מודרניות, הטכנולוגיה והצריכה ההמונית מביאים שפע ונעלמים הניגודים המעמדיים. הניהול המדעי מחליף את האידיאולוגיות

---

[57] *ידלין* (1980), עמ׳ 90.

הפרטיקולריות. נעלם הקונפליקט בין ההון והעבודה משום שההון אינו גורם משמעותי בחברה טכנולוגית, ואילו השכר חדל להיות מינימלי והומוגני. בחברה 'הפוסט-קפיטליסטית', בעלי-ההון אינם שולטים עוד במדינה — ואילו רוב השכירים הפכו ל'מעמד בינוני חדש'. אושר האומה שווה לטכנולוגיה פלוס ניהול מתקדם. מכאן שבתנאים המיוחדים של ישראל, יש צורך להביא 'מידוע' לאידיאולוגיה הסוציאליסטית של מפא"י וניהול אמריקני לחזון הציוני. תמצית האידיאולוגיה המדענית הזאת, ניתן למצוא בדרך כלל אצל בן מינו של ידלין, הלא הוא שמעון פרס, שהיה ידוע כשופרו הלבנטיני של הכלכלן הקנדי–אמריקני ג'ון קנת גלבריית.[58]

גיסו של ידלין, בנו של אליהו גולומב, הוא דוד גולומב, היה בשנות השבעים והשמונים אחד ממנהלי קונצרן 'כור'. בעידן 'ההטיה הצבאית' מלאו הנהלותיו של הקונצרן עד אפס מקום באנשי האליטה הצבאית. 'כור' החלה כחברת-בת של 'סולל-בונה', בה שימש קרוב משפחתו של דוד גולומב, דוד הכהן, כיושב-ראש הנהלתה. דוד גולומב היה חבר-כנסת מטעם מפלגת ד"ש, שבראשה עמד קרוב משפחתו יגאל ידין. עימו ישב בכנסת מטעם ד"ש מאיר עמית שהיה קודם-לכן מנהלו ב'כור'. עם שני האחרונים ישב כח"כ מטעם ד"ש אמנון רובינשטיין, בן משפחה שכמו 'סולל בונה' צברה את נכסיה במלחמת-העולם השנייה. ד"ש יוצגה בכנסת גם על ידי שמואל תמיר, בנה של ח"כ הראשונה מטעם מפא"י, בת-שבע קצנלסון, קרובתו של זלמן שז"ר שהיה הנשיא השלישי של ישראל. עימם בד"ש ישב גם ח"כ אברהם יופה גיסו של יצחק רבין, נצר למשפחת הכהן.

שני אנשים אחרים שלמדו עם אליהו גולומב בגימנסיה הרצליה, בנוסף לדוד הכהן ולמשה שרת, היו דב הוז ושאול אביגור. שני האחרונים גם הפכו לגיסיו של משה שרת, ובאופן טבעי גם הצליחו לקבל במרוצת השנים תפקידי מפתח ב'הגנה', שמפקדה היה כאמור אליהו גולומב. גולומב והוז מתו עוד בתקופת המנדט, ואביגור הפך מאוחר יותר לאיש מפתח במשרד הביטחון הישראלי.

דוד הכהן, משה שרת ודב הוז לא היו הציונים הראשונים שלמדו בתחילת שנות העשרים בבית-הספר לכלכלה הלונדוני. זמן-מה לפניהם למד שם יצחק שוורץ, שהפך ליועץ המשפטי של הסוכנות היהודית. שוורץ התחתן עם אחת מהסעיפים המרכזיים של הבורגנות הקרקעית הספרדית בפלסטינה, משפחת אלישר. מהזיווג אלישר–שוורץ יצאו שתי בנות. אחת נישאה למשה דיין, רמטכ"ל בתקופת מפא"י, שר ביטחון בתקופת 'העבודה' ושר חוץ בממשלת 'הליכוד' של בגין. משה דיין היה בנו של שמואל דיין, חבר כנסת ראשונה מטעם מפא"י, ומראשי העסקנים של תנועת-המושבים. דבורה דיין אמו של משה, הייתה אחותו של יהושע זטלובסקי מהנהלת 'סולל בונה' שבראשה עמד דוד הכהן, ובשנות החמישים מנהל 'תע"ש', המפעל הממשלתי הראשון לייצור נשק.

דודנו של משה דיין היה יגאל הורביץ, מי שהיה בשנות השמונים שר האוצר מטעם 'הליכוד', ובעליו לשעבר של 'טנה-נוגה' למוצרי חלב וגלידה. בסוף שנות השישים הספיק לשבת בכנסת יחד עם בן-גוריון במפלגת 'הרשימה הממלכתית' ('הרשימה'

---

[58] *פרס* (1965). לאחרונה, עם פרוץ 'הסדר החדש' האמריקני והנסיקה המהירה של עסקי התקשורת, החל פרס, שאוהב להציג בפני עיתונאי חצרו תדמית של קורא ספרים, להפיץ אידיאולוגיה של אחד אלווין טופלר, מין אידיאולוג יד-שנייה של תקשורת המונים.

שהקים בן-גוריון שהיה ידוע בשנאתו למפלגות, כאשר רפ״י בראשות שמעון פרס ומשה דיין חזרה למפלגת העבודה). דודנו השני של משה דיין היה ח״כ עמוס הדר, שייצג בשנות השבעים את קבוצת הלחץ של המושבים במפלגת העבודה.

הבת השנייה של הזיווג שוורץ–אלישר, נישאה לעזר ויצמן, בן אחיו של חיים ויצמן, הנשיא הראשון. אביו של עזר, יחיאל ויצמן, היה סוחר עצים וקרקעות בפלסטינה וייבואן ונציג של פירמות בינלאומיות בריטיות. הבולטת בהן הייתה אי.סי.אי, קונצרן הכימיכלים שבבעלות הלורד מונד, שהיה חבר הדירקטוריון של ׳הסוכנות היהודית׳ ובעל מטעי הדרים מהגדולים בפלסטינה.

אשתו הראשונה של דוד הכהן שימשה בתפקידי ניהול בסניף הקונצרן בפלסטינה. מינויו של עזר, בנו של יחיאל ויצמן, למפקד חיל האוויר ב-1958 היה החלטה שקיבל גיסו משה דיין לפני פרישתו מתפקיד הרמטכ״ל שנה קודם-לכן. עזר ויצמן היה שר התחבורה מטעם גח״ל (הגלגול הקדום של ׳הליכוד׳), בעת שגיסו היה שר הביטחון מטעם ׳העבודה׳. זה קרה בממשלת ׳הליכוד הלאומי׳ בגרסתה הראשונה, בסוף שנות הששים האופוריות. אחר כך התחלפו הממשלות והתפקידים: בממשלת ׳הליכוד׳ הראשונה של בגין, דיין היה שר החוץ וגיסו עזר ויצמן היה שר הביטחון. לחיזוק הייצוג המשפחתי הצטרף דודנו של דיין, יגאל הורביץ, כשר התעשייה והמסחר ולאחר מכן כשר אוצר. שלושת חברי המשפחה המורחבת, ויצמן, דיין והורביץ, פרשו בתחילת שנות השמונים מסיבות מוצהרות שונות ומשונות; אבל למעשה הם פרשו משום שסברו שבגין הופך לסנילי, והימרו בטעות על ניצחונה של ׳העבודה׳ בראשות פרס בבחירות 1981.

כשעזבו הגיסים ויצמן ודיין את ממשלת בגין ב-1980 נכנס לממשלה יעקב מרידור שהפך מ-1981 לשר הכלכלה, משרד חדש שהומצא במיוחד למענו. מרידור היה בשנות הששים והשבעים יחד עם מילה ברנר, בעליו של קונצרן גדול של אניות קירור בשם ׳החברה הימית להובלת פרי׳. אחד מחברי מועצת-המנהלים של החברה היה... דוד הכהן שנכנס לשם לאחר שפרש מניהול ׳סולל בונה׳, אם כי עדיין נותר ח״כ מטעם מפא״י. לאחר שגח״ל פרשה ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳ ב-1970, שימש עזר ויצמן כמנהל מכירות של ׳החברה הימית להובלת פרי׳. עזר ויצמן הוא בן-דודה של מיכל, בת אחותו של חיים ויצמן, שנישאה למילה ברנר, שותפו של מרידור. גם גיסו של עזר, משה דיין, שימש כמנהלן של חברות הדיג ׳יונה׳ ו׳אטלנטיק׳ שהיו בבעלות מרידור וברנר, לאחר שפרש מכהונת שר החקלאות בממשלת לוי אשכול. ׳חברת העובדים׳ של ההסתדרות שנוהלה אז על ידי אשר ידלין, הייתה שותפה בפירמות אלה. מלחמת יוני 1967 חילצה את דיין מניהול הפירמות, שעמדו באופן מתמיד בפני פשיטת רגל למרות הסיוע הממשלתי.

גם חיל האוויר הישראלי עבר מיד ליד בתוך החבורה. מפקד חיל האוויר לפני עזר ויצמן היה דן טולקובסקי. טולקובסקי נשלח ללמוד על ידי אביו בעל המטעים ב׳אימפריאל קולג׳׳ בבריטניה. הוא היה טייס ב׳רויאל איר פורס׳ במלחמת-העולם השנייה והפך למפקד חיל האוויר לאחר שהחליף את אהרון רמז. האחרון היה בנו של יו״ר ׳סולל-בונה׳ משנות העשרים, דוד רמז, שבשנות החמישים שימש כשר התחבורה. אהרון רמז הלך בדרכי אביו ושימש תקופת-מה כיו״ר רשות הנמלים.

שמואל טולקובסקי, אביו של דן טולקובסקי, שימש באותו זמן כציר ישראל בברן. טולקובסקי הייתה משפחת בעלי מטעים עשירה המעורבת בפוליטיקה של המוסדות

הסקטוריאליים בתקופת המנדט ובעלת קשרי ידידות ועסקים עם משפחת ויצמן. לא רק עזר ויצמן קשור במשפחת אלישר. גם אחותו רות נישאה לאחד מבני המשפחה.

משפחת אלישר הינה רבת-ענפים וקשורה בהסתעפויות שונות למשפחות ספרדיות עתירות נכסים (חלקן כבר היגרו מפלסטינה לפני שנים רבות, בעיקר לאמריקה הלטינית). היא נחשבה למשפחה מרכזית בקרב הבורגנות הספרדית עוד מתקופת האימפריה העוסמנית. בתקופת השלטון הישראלי נחשבו אליהו ומנשה לדמויות המרכזיות של המשפחה. אביהם היה בין השאר נציג וסוכן בלעדי של טחנות-הקמח בבעלות ׳פיק״א׳ בירושלים. ׳פיק״א׳ (ראשי-תיבות באנגלית של ׳החברה להתיישבות יהודית בפלסטינה׳), הייתה חברה בבעלותו של אדמונד רוטשילד ׳הנדיב׳, סבו של אדמונד מהתקופה הישראלית. החברה העבירה בתחילת המאה חלק מנכסיה לרשות ׳הכשרת הישוב׳ בניהול ארתור רופין.

בסוף המאה התשע-עשרה, בעת שפלסטינה החלה להיפתח להשקעות אירופיות, הייתה משפחת אלישר נציגת עסקים זרים מאירופה. כמו כן הייתה בעלת זכיונות שקיבלה מהשלטון התורכי. חלק מבניה שימשו כמנהלים בארגונים הציוניים המקומיים; וכן שימשו כמנהלים בבנקים זרים וכנציגי משקיעים זרים, עם כניסת הבריטים לפלסטינה. במלחמת-העולם הראשונה הצליחה המשפחה להשיג זיכיון במשותף עם משפחת אל-חוסייני המפורסמת (שהפכה יותר מאוחר לאנטי-בריטית ואנטי-ציונית ומאז שנות התשעים לפרו-אמריקנית) לאספקת מזון לצבא התורכי. הבן אליהו, היה ספק בלעדי של כמה מוצרי מזון לצבא הבריטי במלחמת-העולם השנייה. אליהו אלישר נחשב למפורסם מבין בני המשפחה בעידן הישראלי. זהו אותו אליהו שהיה ח״כ ראשונה מטעם ׳סיעת הספרדים׳, סיעה גרורה של ׳הציונים הכלליים׳. ספריו *׳לחיות עם פלסטינים׳* ו*׳לחיות עם יהודים׳* מבכים את ירידתה של הבורגנות הספרדית עתירת הנדל״ן ואת עליית האליטה התאגידית האשכנזית אשר השתלטה על כל עמדות המפתח הכלכליות-פוליטיות. בגלל ההשתלטות האשכנזית האגרסיבית הזאת, טוען אלישר, התערער הדו-קיום בין הפלסטינים והיהודים.

אין ספק, קשה היה לאלישר. בעת שהוא כתב את ספריו, היה משרד הביטחון נתון בידי אשכנזים רעים שהעדיפו ספקים אשכנזים מסוגם של שאול אייזנברג ומרקוס כץ.

בן-דודם של אליהו ומנשה, ויקטור אלישר, התחתן עם בתו היפה של יוסף נבון ביי, מייסד קו הרכבת הראשון בפלסטינה קו יפו—ירושלים. ויקטור אלישר שימש כשגרירה הראשון של ישראל בתורכיה ולאחר-מכן כשגריר בוונצואלה. משפחת אלישר קשורה, בין השאר, למשפחות נבון ואמזלג. האמזלגים היו בסוף המאה התשע-עשרה נציגי הלוידס בפלסטינה. יוסף נבון ביי עצמו היה נשוי לאחותו של ראש משפחת אמזלג, חיים אמזלג, שהיה קונסול בריטניה ביפו. האלישרים קשורים גם למשפחת ולרו, מראשוני הבנקאים של ירושלים במאה התשע-עשרה. עד היום מתקיימים בני משפחת ולרו מהרכוש המשפחתי הרב שבמרכז ירושלים. לכל המשפחות קשרי נישואין עם משפחות קוקיה, מויאל ושלוש. אחד מצאצאי הקשר המשותף היה יוסף קוקיה, בנם של רוזה אלישר ובנימין קוקיה. יוסף קוקיה שימש כמנכ״ל משרד המשפטים בתקופת ׳הצנע׳. משפחת מויאל מצידה, הייתה קשורה למשפחת רוקח שהייתה בעלת קרקעות ומטעים גדולים. וכך, בשעה שישראל רוקח היה שר הפנים מטעם ׳הציונים הכלליים׳ בממשלתו של משה שרת, הוא מינה את בן-דודו אהרון מויאל למנכ״ל משרד הפנים.

משפחת שלוש, שהייתה בעלת קרקעות באזור תל-אביב, הייתה קשורה בעסקים משותפים עם משפחת קרסו מבעלי קבוצת 'דיסקונט'. מאיר שלוש שעסק בייבוא עצים לפלסטינה התחתן בבת למשפחת סוחרי עץ ירושלמים, משפחת סחרוב. בת אחרת של הסחרובים נישאה לאריה אליאב שהיה פעיל 'הגנה', שימש כשגריר, והיה ח"כ ומזכ"ל מפלגת העבודה בשנות השבעים ואף הספיק לשמש כח"כ מטעם של"י.

גם משפחת סחרוב החלה את דרכה בתחילת המאה העשרים בסחר עצים. היא המשיכה להתפתח בעידן הישראלי והייתה בעלת מפעלי 'עץ לבוד' שהוקמו בתקופת 'הצנע' בשיתוף עם קיבוץ משמרות ועם משקיע זר, ג'ו בוקסנבאום (ממקורבי פנחס ספיר, ייבואן נשק ובעלים לשעבר של 'תעשיות רכב נצרת' שנבלעה בקונצרן 'כלל'). בעידן התרחבות ההצבר שלחה משפחת סחרוב ידה בעסקים מגוונים, כגון בעלות על פירמת הביטוח 'סהר', שותפות בבנק פויכטונגר ובבנק ההולנדי 'ואן-אמדן' (שבו היא העסיקה כמנהל את חנן סידור, שקודם-לכן שימש כשגריר ישראל בהולנד). הבן הבכור, יחזקאל סהר, היה שומר-ראש של חיים ויצמן, ולאחר העצמאות מונה כמפכ"ל הראשון של המשטרה. סגנו של המפכ"ל סהר היה עמוס בן-גוריון, בנו של דוד בן-גוריון, אז ראש-הממשלה. גם עמוס בן-גוריון וגם יחזקאל סהר הצליחו להסתבך במרוצת שנות החמישים בעשרות פרשיות לא נעימות, שנגעו בעסקיהם הפרטיים, אותם ניהלו במקביל לשירותם או בעזרת שירותם במשטרה. *העולם הזה* קנה את תפוצתו הגדולה באותן שנים הודות לעיסוקו הרב בעלילותיהם. בסופו של דבר הם נאלצו לפרוש. עמוס בן-גוריון מונה למנהל מפעל 'אתא' שעברה לידי טיבור רוזנבאום, איש בעל מהלכים רבים בקרב האליטה הפוליטית של ישראל. מנהל נכסי רוזנבאום בישראל היה עמוס מנור, ראש השב"כ לשעבר ומקורבו של בן-גוריון. 'אתא' נפלה בידי אייזנברג לאחר נפילת טיבור רוזנבאום (בעקבות פרשת ההתמוטטות המפורסמת של 'בנק קרדיט' בז'נבה שהיה בבעלותו), ואייזנברג מיהר לפטר את עמוס בן-גוריון כשהוא ממנה לניהול 'אתא' ראש שב"כ אחר לשעבר, יוסף הרמלין. גורלו של המפכ"ל לשעבר, יחזקאל סהר, לא שפר. הוא שימש כשגריר ישראל באוסטריה, אבל נאלץ לפרוש לאחר שהורשע במתן עדות שקר. מאוחר יותר הצליח להסתבך בפרשת קרקעות בשטחים הכבושים. אח אחר במשפחת סחרוב, ישראל סחרוב, מונה על ידי עזר ויצמן בעת היותו שר ביטחון בממשלת בגין, ליו"ר 'התעשייה האווירית'. הכוונה הייתה להפריט, כלומר למכור נכסים מ'התעשייה האווירית' במחיר נמוך למקורבים.

סחרוב הצטיין בתפקידו, ולמרות הערותיו העוקצניות של מבקר המדינה, הוא הצליח למכור באפס מחיר את 'טורבו כרום' ו'אורלייט' למקורבים זרים. הוא המשיך במרץ ומכר למקורבי 'הליכוד' פירמות ממשלתיות כמו 'ארקיע' (לאלפרד אקירוב), 'טפחות' (ל'בנק המזרחי' שנשלט אז על ידי המפד"ל, השותפים הקואליציוניים) ו'בנק הספנות' (לאייזנברג אשר שלט אז דרך נציגיו מיכאל אלבין ואברהם שריר בחלק מהמפלגה הליברלית). יגאל הורביץ בהיותו שר התעשייה והמסחר, מינה אותו ליו"ר 'כימיקלים לישראל', אולם כאן הוא נכשל במשימתו העיקרית ולא הצליח למכור למקורביו את 'כבלי ציון'. כשלונו הגדול היה אי-הצלחתו למכור את 'פז' למקורביו. מצד שני, הוא התנחם בכך שהצליח למנוע מאייזנברג להשתלט עליה. מינויו של ישראל סחרוב ליו"ר התעשייה האווירית על ידי ויצמן, לא היה מקרי. בתו של ישראל סחרוב הייתה נשואה לדוד קוליץ, שהוגדר על ידי העיתונות כ'ידיד משפחת בגין'. דוד

קוליץ ועזר ויצמן יחד עם מיכאל אלבין היו מהראשונים בישראל שעסקו בגלוי בסחר נשק. הם החלו זאת בתחילת שנות השבעים כאשר נשק אמריקני החל להגיע באופן רשמי ובכמויות מסיביות למזרח-התיכון. ויצמן ושותפיו הקימו את 'אלול' שייצגה את 'ג'נראל דיינמיקס', וזכו ברווחים נאים ככל שמטוסי F-16 זרמו לחיל האוויר הישראלי. ישראל סחרוב, חותנו של קוליץ ונציגו של ויצמן בתעשייה האווירית, היה גזבר המפלגה הליברלית ואחד מאנשי המפתח שלה. הוא השתייך בשנות החמישים לסיעתו של ישראל רוקח, שהיה ראש עיריית תל-אביב שלאחר מאיר דיזנגוף, ולאחר מכן שר הפנים. בתו של רוקח הייתה במשך זמן מה אהובתו של נחמיה ארגוב, שלישו הצבאי של בן-גוריון, אולם במרוצת הזמן החליפה את אהוביה ודעותיה. לפני התאבדותה בשנות השמונים הייתה אהובתו של אחד מעסקני הפת"ח באיטליה ואישתו של ציר פרלמנט קומוניסטי.

פן חשוב במה שכונה 'ברית היסטורית' אשר נכרתה בין ראשי מפא"י ו'הציונים הכלליים' (לפני שהפכו ל'ליברלים' וכרתו ברית היסטורית רווחית יותר עם 'חירות') היה חלוקת שלל. היא כללה, בין השאר, עסקים משותפים של עסקנים משני הצדדים. למשפחת רוקח היה עסק משותף עם 'סולל-בונה', שבראשו עמד אז דוד הכהן. שמו של העסק המשותף היה 'שנ"ם' (שרותי נמל מאוחדים). לחברת שנ"ם היה זיכיון בלעדי לפריקת הסחורות בנמל חיפה, שהיה הנמל המודרני היחיד בישראל של שנות החמישים. לפי עדותו של אשר ידלין ועדויות אחרות, סוד קיומו של הזיכיון היה טמון בעמלה קבועה אשר שנ"ם העבירה למימון מפא"י.[59] אחיו של ישראל רוקח, יצחק רוקח, שהיה שותף בשנ"ם, היה יו"ר חברת מטעי ההדרים הגדולה בישראל 'פרדס סינדיקט'. בין בעלי המניות של 'פרדס סינדיקט' היה בעל המטעים שמואל טולקובסקי, אביו של דן, שחותנו היה יצחק גולדברג, ממייסדי 'אוצר התיישבות היהודים' (חברת האחזקה של בל"ל).

שמואל טולקובסקי, שהיה ממקורבי בן-גוריון וחיים ויצמן, יצג אינטרסים של פירמות זרות. הוא ישב בדירקטוריון של קבוצת 'מגדל', שהייתה אז פירמת הביטוח השנייה בגודלה לאחר 'הסנה' מקבוצת 'חברת העובדים'. 'מגדל' השתייכה לקבוצת 'אפריקה-א"י', שהייתה במקורה בבעלות קבוצת משקיעים יהודים מדרום-אפריקה (היא מוזגה בראשית שנות השבעים בתרגיל בורסאי לתוך קבוצת בל"ל).

עם טולקובסקי ישב בדירקטוריון של 'מגדל' גם אלפרד פויכטוונגר, מבעלי 'בנק יפת'. אלפרד היה קשור בקשרי משפחה עם בעלי 'בנק אלרן' ו'בנק פויכטוונגר', הבנקאים 'היקיים' של תקופת המנדט. אלפרד פויכוונגר היה דודו של ארנסט יפת, היו"ר הנמרץ של קבוצת בל"ל מאז שנות הששים (שהשתלטה מאוחר יותר על 'מגדל'). 'בנק יפת', שהיה בבעלותו של אביו של ארנסט יפת, מוזג בנכסי קבוצת-הפועלים בתחילת שנות השבעים והפך ל'בנק אמריקני-ישראלי'. את ההשתלטות ביצע יו"ר בנק הפועלים, יעקב לוינסון, בנו של גזבר ההסתדרות גרשם לוינסון, כשהוא מסתייע בסבסוד מפינחס ספיר, שר האוצר של ישראל בשנות הששים ותחילת שנות השבעים.

לאחר שפרש בנו של שמואל טולקובסקי מחיל האוויר הישראלי, הוא עבר לנהל את 'דיסקונט השקעות'. עד תקופת 'הצנע' נוהל בנק דיסקונט באופן שמרני כשהוא נסמך בעיקר על הקשרים של בעליו, משפחות רקנאטי, קרסו, חסידוף ואלבו, בקרב הבורגנות

---

[59] *ידלין* (1980), ע"ע 148-150. *שרת* (1978) ג', ע"ע 858, 862.

הספרדית בעלת עסקי הנדל"ן. ההתעסקות בענף גרמה לבנק דיסקונט לרכוש את 'בילדיקו', פירמת נדל"ן שנקלעה לקשיים. שמה של 'בילדיקו' שונה ל'החברה למימון תעשייה ובניין' והיא החלה לרכוש מפעלים תעשייתיים. עד מהרה הפכה הפירמה לקונצרן מוביל במשק ושמה הוחלף ל'החברה להשקעות של בנק דיסקונט', או בכינויה הידוע בציבור 'דיסקונט השקעות'. ב-1949 הייתה 'דיסקונט השקעות' שותפה ב'קו ישראל-אמריקה', פירמה בבעלות משותפת של 'צים' (הסוכנות וההסתדרות), 'אמפ"ל' (הפועלים) ו'פי.אי.סי' (אז בבעלות משקיעים זרים, ויותר מאוחר בבעלות דיסקונט). 'קו ישראל-אמריקה' קיבלה בלעדיות בהובלת סחורות, בעיקר מזון וחומרי גלם מארה"ב לישראל של תקופת המחסור והצנע. השותפות פורקה לאחר קבלת המְלווה האמריקני הראשון ב-1950 מ'בנק לייצוא וייבוא' הפדראלי. כל אחת מהשותפות קיבלה את חלקה במלווה לפיתוח הספנות והגדילה את הצי שלה. קבוצת 'דיסקונט' הקימה את 'אל-ים', שבראשה עמד רפאל רקנאטי, בעל הקשרים הטובים עם האליטה הפוליטית החדשה של ישראל, שהפך לאחר מכן ליו"ר קבוצת דיסקונט.

באותה תקופה החלו קבוצות השקעה ובנקים להשתלט על מטעי ההדרים. קבוצת 'דיסקונט' נכנסה לענף דרך חברת 'נטיעות דרום' – ובשנות השישים גם דרך השתלטות על חברת הביטוח 'הדר', שנוסדה על ידי משפחת רוקח. סיום תהליך ההשתלטות נעשה באמצעות רכישת 'פי.אי.סי' ו'גב-ים' ומיזוגן בתוך 'דיסקונט השקעות'. עד סוף שנות השמונים הושלם תהליך ההשתלטות של הבנקים וקבוצות-ההון הגדולות על הענף, כשהמובילות בתהליך היו 'יכין חקל', אז בבעלות 'חברת העובדים', 'אפריקה א"י' (אז בבעלות בל"ל) ו'פרדס סינדיקט' (דיסקונט). כשנכנס דן טולקובסקי לניהול 'דיסקונט השקעות' בסוף שנות החמישים, הוא החל להזניקה לעבר עסקי נשק באמצעות פירמות כמו 'אלרון', 'אלביט', 'ישקר', ועשרות פירמות דומות שצמחו מאז סוף שנות השישים.

דן טולקובסקי לא היה המועמד המועדף על המשפחות השולטות בקבוצת 'דיסקונט', אם כי הן רוו נחת מהרווחים שגרף עבורם. על פי זכרונותיו של הארי רקנאטי, המועמד המועדף לניהול 'דיסקונט השקעות', היה פליקס שנער, הממונה על מטבע-החוץ באוצר, אחד מתפקידי המפתח בתקופת 'הצנע'. אלא שברגע האחרון נחטף שנער על ידי נחום גולדמן, כדי לשמש ראש משלחת השילומים בגרמניה. אך מעז יצא מתוק, שכן הקשרים הטובים בין רקנאטי ושנער, איפשרו לדיסקונט לשים את היד הנכונה על הדופק, או בלשונו של הארי: "... יד המקרה היא שעקבנו מקרוב אחר התפתחות השיחות על השילומים האלה... " (*רקנאטי, עמ'* 65).

ואכן לבעלי 'דיסקונט' הייתה סיבה טובה לעקוב מקרוב אחר המו"מ עם גרמניה, משום שהשילומים נתנו תנופה לצמיחת קבוצות ההון הדומיננטיות בישראל. המועמד המועדף השני לניהול 'דיסקונט השקעות' (לטענתו), היה הרמן הולנדר, המנכ"ל הפורש של משרד המסחר והתעשייה בתקופת 'הצנע'.[60]

משרד זה שלט על רשיונות הייבוא והקצבות מטבע-החוץ, והולנדר מונה למנהל המשרד מטעם מפלגת 'המזרחי' כחלק ממפתח חלוקת השלל הקואליציונית. ג'ק גרי יצג אז כשר המשרד את 'הציונים הכלליים'. הולנדר טען שהוא סירב להצעת הארי

---

[60] *Hollander* (1979) pp. 226-227

רקנאטי, משום שההכנסה שהוצעה לו הייתה הרבה יותר נמוכה מזאת שקיבל מאת קונצרן הולנדר לסחר עורות ופרוות שמרכזו שכן בשבדיה. הכנסתו השנתית שם הגיעה לארבעים אלף דולר (בערך פי שלושים מהשכר השנתי הממוצע של אותה עת). הולנדר מספר כי בהיותו מנכ״ל משרד המסחר והתעשייה, הוא פתח את קשרי המסחר בין ארגנטינה וישראל. לפי דבריו, הוא נשלח על ידי שר האוצר אליעזר קפלן ושר החוץ משה שרת לנסות להגיע להסכם סחר לאספקת בשר עם ארגנטינה ואורוגוואי. זה היה אמור להיות הסכם ברטר (סחר חליפין), כי שני הצדדים סבלו ממחסור במטבע-חוץ.

בעיר בואנוס-איירס בירת ארגנטינה, חיכה להולנדר יעקב צור, שגריר ישראל. בתו של צור התחתנה יותר מאוחר עם אהרון דברת, בן למשפחת סוחרי עור קטנים בארגנטינה. כמה שנים לאחר-מכן החל אהרון דברת את הקריירה הישראלית שלו, כפקיד זוטר, אצל מחליפו של הולנדר במשרד המסחר והתעשייה, פנחס ספיר. ספיר הזניק למעלה את דברת, כשמינה אותו למנכ״ל פירמה כושלת ומסובסדת בשם ׳כלל ישראל׳. כוונתו של ספיר הייתה, שדברת ייצג את קבוצות בעלי המניות הזרים מדרום אמריקה; אולם על ׳כלל׳ השתלטו בסופו של דבר קבוצות הפועלים ודיסקונט, ודברת הפך למנהלו של קונצרן מרכזי בישראל. ושאר עלילותיו של דברת מ׳כלל סחר׳ ועד ל׳דברת-שרם׳ ו׳מירביליס׳, הלא הם כתובים על דפי הבורסות בישראל ובארה״ב.

בבואנוס-איירס חיכה ביראת-כבוד גם אדון ברל לוקר, עסקן מגביות ומגייס עליות ידוע. מסתבר, שהולנדר היה מעסיקו בשכר מלא, כנציג העסק המשפחתי בדרום אמריקה. בנוסף לשגריר צור ולעסקן לוקר, חיכה להולנדר גם בֶּנו גיטר, מתחרה מקומי של קונצרן הולנדר בדרום אמריקה בעסקי העור, שהתלווה אליו מלא חששות לפגישה עם אווה (אוויטה) פרון. בנו גיטר, כמשקיע ציוני חם, יסד כבר ב-1947 את ׳ארפלסה׳ (ארגנטינה-פלסטינה) כדי להדק את קשרי המסחר בין ארגנטינה ובין ישראל. בואו של הולנדר העלה בו חשש, כי יפסיד את בלעדיותו.

בסופו של דבר, הפגישה בין אוויטה ובין נציגי ישראל הסתיימה בכי טוב, לרווחת כל הצדדים. כמו בסיטואציה המיתולוגית של ׳פארטו-אופטימום׳ — כל הצדדים הרוויחו. ישראל השיגה בשר עסיסי ממקור קבוע. הרבנים השיגו את עמלות הכשרות שלהם. החוואים באסיינדות השיגו תוספת מכירות. אווה פרון קיבלה הבטחות מעורפלות לסיוע אמריקני בתיווך הלובי היהודי הכל-יכול (כך היא שוכנעה להאמין). ייצואנים בישראל השיגו הזמנות בתמורה לייבוא הבשר; ומה שחשוב, ׳ארפלסה׳ קיבלה בלעדיות על תיווך העסקה. לטענתו של הולנדר, קיבל בֶּנו גיטר ״... עמלה של רצון טוב שהסתכמה באחוז אחד בלבד...״ (*Hollander*, 1979: p. 197); אך יש להניח שקיבל הרבה יותר. מכל מקום, הולנדר מעיר בשמץ של קינאה: ״... רק שנים רבות לאחר מכן בוטל המונופול של ׳ארפלסה׳ על ייבוא הבשר לישראל וייצואנים אחרים הורשו לקחת חלק בעסקה... ״ (הנ״ל,שם). אין זה מדויק; בֶּנו גיטר המשיך להחזיק בבלעדיות על ייבוא הבשר לישראל מאורוגוואי. למותר לציין, ש׳הפארטו-אופטימום׳ הזה הושג רק תודות לאין-סוף נקודות אדישות שסימלו את המון הצרכנים הדומם של ישראל.

יורשיו של בנו גיטר בעסקי הבשר היו השותפים יוסי הראל, איש הפלי״ם לשעבר, והאחים שמואל ועזריאל עינב. יש להניח, שהזיכיון הזה הוענק להראל על ידי פנחס ספיר, תמורת המידע שהראל הואיל לספק לישראל גלילי ולספיר על מעללי בנימין ג׳יבלי בפרשת הפיצוצים במצרים, ובעיקר על זיופי המסמכים באגף המודיעין הצבאי

שנועדו להסתיר את חלקו של ג׳יבלי בפרשה. מכל מקום, איש הפלי״ם לשעבר מצא עצמו שותף בזיכיונות ייבוא בשר עם עינב, איש ספינות אצ״ל לשעבר, שנודע מאוחר יותר כאחד הספסרים הגדולים בקרקעות הגדה המערבית הכבושה. שותפיו של עינב בעסקי גאולת המולדת היו יעקב עקנין, לשעבר מנכ״ל מנהל מקרקעי ישראל מטעם אריאל שרון והאחים גנדי. עינב, שנמנה על התורמים הגדולים ל׳גוש אמונים׳, הואשם במתן שוחד ל׳ליכוד׳, פרשה שהיו מעורבים בה מיכאל דקל סגן שר החקלאות וראש הממשלה יצחק שמיר. באותה הזדמנות, הוא הואשם גם בהברחת מטבע-חוץ. הראל-עינב היו בעלי פירמה בשם ׳קונסולידייטד פקארס׳ שהייתה רשומה בשוויץ. שותפים ב׳קונסולידייטד׳ היו בנו של יו״ר ועדת הכספים לשעבר, בן חסותו של ספיר, אברהם שפירא מ׳אגודת ישראל׳, וכן חברות פנאמיות המשוחררות ממסים והמקבלות הקצבות מטבע-חוץ שהיו מצויות בבעלות ׳בנק המזרחי׳.[61]

עם כניסתו של אריאל שרון למשרד התעשייה והמסחר באמצע שנות השמונים, הועבר חלק מהזיכיון לייבוא בשר למקורבו של שרון, יצחק מיטלמן, אחד מאותם ׳משקיעים זרים׳ מדרום אמריקה שייבא בזמנו ספיר, ושהואילו להישאר בישראל מרובת הזכיונות. יצחק מיטלמן שהיה ידוע כתורם ומקורב ל׳חירות׳ היה בעלי ׳יצהר׳, שהייתה שותפה לקרטל שמני המאכל בישראל, וקיבל בזמנו מספיר זיכיון לפתיחת בנק למשכנתאות (׳בנק יעסר׳).

לאחר שנגמר הזיכיון בארגנטינה, היגר בנו גיטר לישראל והשקיע הונו בבניית מלון ׳אכדיה׳ בהרצליה. הוא הפסיד את השקעתו, וספיר מיהר לחלצו. הוא איפשר ליקותיאל פדרמן לרכוש את המלון במימון ממשלתי ולצרפו לרשת מלונות ׳דן׳ בבעלותו. כפיצוי על כשלונו במלונאות העניק ספיר לגיטר, בדומה למיטלמן, זיכיון לפתיחת בנק למשכנתאות. גיטר מכר את הרשיון היקר לקבוצת ׳דיסקונט׳; זו הפכה אותו ל׳בנק לפיתוח ולמשכנתאות׳. לאחר-מכן נכנס גיטר לדירקטוריונים שונים בקבוצת דיסקונט – ואף, לטענתו, הפך ל׳שגריר נודד׳ מטעם פנחס ספיר ומשלמי המסים של ישראל.

לאחר שהולנדר עזב את משרד המסחר והתעשייה ב-1951, הוא נכנס מדרך הטבע להנהלת ׳מגדל׳; לא לפני שקנה את מניותיו של ברנרד (דב) יוסף, שר הקיצוב המפורסם של תקופת ׳הצנע׳ ולאחר מכן שר המסחר והתעשייה. בוועד-המנהל של ׳מגדל׳ הוא פגש את השר שלו לשעבר, ג׳ק גרי, שעבר עתה לייצג קבוצת משקיעים דרום-אפריקנים ששלטו בחברה. כן פגש שם את שמואל טולקובסקי הציר מברן, שייצג את ׳פרדס סינדיקט׳, את אריה שנקר יו״ר התאחדות התעשיינים, בעליה של פירמת הטקסטיל הגדולה של ישראל ׳לודז׳יה׳ (בהעדר יורשים לשנקר, עברה ׳לודז׳יה׳ בעלים רבים, כולם ממקורבי השלטונות, ביניהם טיבור רוזנבאום ושאול אייזנברג). כן פגש שם הולנדר את אלפרד פויכטוונגר שהעסיק באותה תקופה את גיסו של הולנדר ב׳בנק יפת׳. שמו של הגיס היה ד״ר יצחק-ארנסט נבנצאל, שהתפרסם לימים כמבקר המדינה הנוח ביותר שהיה אי פעם לממשלות ישראל. אחד משותפיו לעסקיו המגוונים של הולנדר היה יעקב מרידור. בתקופת ׳הצנע׳ והמחסור החמור בבשר, הקים מרידור, אשר אהב לשלב פטריוטיות ברווחים, מפעל לשחיטת בשר באתיופיה בשם ׳אינקודה׳. מאחר שחזונו או תאבונו היו, כרגיל, גדולים מהמציאות המוגבלת, נאלצה ממשלת ישראל, גם כרגיל, להיכנס כשותפה

---

[61] שמשון ארליך, *הארץ*, 11.2.85

בעסק כדי להצילו. אחד משותפיהם של הולנדר ומרידור היה ארתור בן-נתן, לימים, שגריר ישראל בצרפת ובגרמניה ויועצו של שר הביטחון שמעון פרס בשנות השבעים.[62] אגב, יורשי עסקי 'אינקודה' של מרידור ושותפיו היו יוסי הראל והאחים עינב.

בעידן המחסור במטבע-חוץ בישראל – בעת שבן-נתן הסתובב באתיופיה, וידלין ופרס למדו את חזון הניהול המדעי בארה"ב – פתח אחיו של שמעון פרס, גדעון פרסקי, ביוזמה ממלכתית חדשה. בזכרונותיו הוא מספר כי יסד את בנק 'סוויס-ישראל' בז'נבה בתקופת 'הצנע', באמצעות כיסוי שסיפק לו יהודה אסיא, יהודי עירקי שהתעשר במלחמת-העולם השנייה בהונג-קונג. פרסקי הועיד עצמו לעסוק בחלפנות מטבעות, במטרה לממן מהעמלות את אנשי משרד הביטחון באירופה. הוא נעזר בליפמן לוינסון, גיסו של אליעזר קפלן שר האוצר דאז.[63] עד מהרה הפך הבנק לאחת המסלקות החיצוניות למאזן התשלומים של ישראל. מאוחר יותר החליף את 'סוויס ישראל' בנק נמרץ אחר בז'נבה בשם 'בנק קרדיט'. בעליו היו טיבור רוזנבאום, ונפילתו סיבכה כמעט את כל האליטה הצבאית והעסקית של ישראל. בין השאר, היא סיבכה בפלילים את מנהלה של 'החברה לישראל' מיכאל צור (אבל לא חלילה את בעליה אדמונד רוטשילד).

מכל-מקום, עסקיו של פרס לא עלו יפה בשוויץ; ועל הבנק השתלטה, בעזרת הממשלה, 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. החברה העמידה בראש הבנק את עקיבא פרסיץ, בנה של חברת-הכנסת הנמרצת מטעם 'הציונים הכלליים', שושנה פרסיץ. זו-האחרונה הייתה בתו של איל סוכר ברוסיה שלפני המהפכה. בתה שולמית נישאה לגוסטב (גרשם) שוקן בעל עיתון *הארץ* שאביו, זלמן שוקן, קנה לו כמתנת נישואין. את העיתון קנה זלמן שוקן מסבו של דן טולקובסקי, יצחק ליב גולדברג. לאחר שעזב גדעון פרסקי את שוויץ וחזר לישראל, הוא פתח ביוזמה חדשה שנועדה ליצר מצברים וסוללות בעבור משרד הביטחון. הסוף האופייני היה שמשרד הביטחון, אשר בינתיים עבר לניהולו של אחיו, שמעון פרס, קנה מגדעון את המפעל הכושל, שהפך תוך זמן מועט לעסק מצליח ושמו עד היום 'תדיראן'.

ועוד באותה תקופה של מחסור במטבע-חוץ, החל מקורב אחר של שמעון פרס, ברוס רפפורט, בעסקות סיבוביות, שהיו בחלקן קשורות למשרד הביטחון, ושבסופן הפך למיליונר בעל מהלכים מיוחדים באליטה הפוליטית-צבאית של ישראל. הוא נתן שרותים ממלכתיים בעיקר בעסקות שנדף מהן ריח של עמלות מפוקפקות. רפופורט זה החל את עסקיו לאחר שהמפקח על מטבע-החוץ באוצר ב-1953, יעקב ברין (לימים מייצגם של הברונפמנים בישראל, שהיו בין השאר בעלי רשת 'שופרסל'), העניק לו באישור פטרוניו, אשכול וספיר, זיכיון לחיסול חובות הממשלה לפירמות זרות. הזיכיון הוענק הן לרפופורט והן לפאול קולק, אחיו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ולאחר-מכן ראש עיריית ירושלים השלמה, טדי קולק.

וכך, בתקופת 'הצנע' כשהיזמים התרוצצו והזכיונות נחטפו, החל הרמן הולנדר להתעניין בענף המבטיח של אותה עת: מטעי ההדרים. הולנדר השקיע ב'נטיעות דרום' שנשלטה על ידי 'דיסקונט השקעות'. בדירקטוריון של 'נטיעות דרום' פגש הולנדר את

---

[62] *Hollander* (1979) p. 236
[63] *כספים*, 27.8.84

אברהם אמבש. האחרון יצג קבוצת בעלי-הון יהודים ממצרים, אשר השקיעו בעת מלחמת-העולם השנייה בבנק דיסקונט. הוא היה ידוע יותר כאביהן של שתי בנות, סוזי ואורה. סוזי נישאה לאבא אבן, שהיה שגריר ישראל באו״ם ושגריר ישראל בארה״ב, שר החוץ של ישראל בתקופת ממשלת גולדה מאיר וחבר ועדת חוץ וביטחון מטעם מפלגת ׳העבודה׳ בשנות השמונים. מעל לכל הוא התפרסם בכתיבת אלבומי ניצחון שהפכו לרבי-מכר בקרב יהודי ארה״ב. הבת השנייה, אורה, נישאה לחיים הרצוג שאחיו, יעקב הרצוג, היה מנכ״ל משרד ראש-הממשלה בתקופת בן-גוריון ואשכול, לאחר שהחליף את טדי קולק. אביהם של ההרצוגים היה יצחק הרצוג, רבה הראשי של פלסטינה וישראל, מישרה שהומצאה על ידי בן-גוריון ועסקני הסוכנות היהודית כדי לספק את האינטרסים הקואליציוניים של המפלגות הדתיות ׳המודרניות׳ מסוגם של ׳המזרחי׳ ו׳הפועל-המזרחי׳.

חיים הרצוג עצמו היה נספח צבאי בוושינגטון, ראש אמ״ן בשנות החמישים, ונשיא ישראל בסוף שנות השמונים. מאז שנות החמישים היה מבעלי משרד עורכי-דין מרכזי שבו השותפים היו מעורים בכל מוקדי העסקות הפוליטיות של ישראל. שותפו של הרצוג היה יעקב נאמן, לאומן דתי רב תככים אשר הספיק לכהן כמנכ״ל משרד האוצר בתקופת ממשלת בגין וכשר אוצר בממשלת נתניהו. הרצוג יצג בין השאר, אינטרסים של עסקי נשק גדולים. משרדו יצג, בעיקר בעניינים משפטיים עדינים, את קבוצת דיסקונט, בה היה במשך שנים חבר דירקטוריון. בניו המשיכו בדרכיו. יצחק, עורך-דין במשרדם של הרצוג-נאמן, כיהן כמזכיר הממשלה של ברק. בנו יואל נישא לבתו של נסים גאון, וריכז בז׳נבה את עסקי הנשק של חותנו בעזרת קשריו הטובים של אביו בקרב האליטה הצבאית-עסקית של ישראל. בשפה עיתונאית כינו זאת כ׳קשרים עם צמרת רפ״י׳. הכוונה הייתה לקשרים עם אנשים כמו שמעון פרס, מיכאל פירון, דן טולקובסקי, זלמן שובל, אדולף שווימר, צבי צור ועוד. שני האחרונים, צור ושווימר, הועסקו, לאחר פרישתם ממשרד הביטחון, בקבוצת אייזנברג; החווילה של זה-האחרון בסביון ניצבה בתווך, בין הווילה של שווימר (שמכר אותה יותר מאוחר למרכוס כץ, מתחרהו של אייזנברג בסחר נשק) ובין הווילה של יעקב נמרודי, שותפו של שווימר בסחר נשק. כיום נשלטת ׳נטיעות דרום׳, אשר בדירקטוריון שלה ישבו הולנדר וחותנם של חיים הרצוג ואבא אבן, על ידי ׳נכסי הדרום׳ התופסת כשמינית מפעילות ההדרים במשק. האחרונה נשלטת על ידי ׳נכסים ובניין׳, הנשלטת בידי ׳דיסקונט השקעות׳, שהעבירה במרוצת הזמן את תפקידה כפירמת אחזקה מרכזית של נכסי קבוצת ׳דיסקונט׳, לחברת ׳אי.די.בי-פיתוח׳, וכן הלאה וכן הלאה.

הסיפור מתחיל לנוע בכוח תנופתו, מעין פרפטום מובילה. הגיעה העת לעצור את הסחרחורת ולסגור את הקצוות.

סיפורה של ׳אי.די.בי-פיתוח׳ הוא חלק ממחזור הסיפורים של משטרי ההצבר שעברו תושבי ישראל. במקורה החלה ׳אי.די.בי-פיתוח׳ להתפתח מהונם של בעלי-הון יהודים ממצרים שהירבו להשקיע בחברות מקרקעין ומטעי הדרים. אחת מחברות אלה הייתה ׳בילדיקו׳, ששיתפה פעולה עם קבוצות משקיעים זרים אשר פעלו באמצעות ׳פי.אי.סי׳ ו׳פי.סי׳. כולן נבלעו בסופו של דבר בקבוצות בל״ל ודיסקונט. ׳בילדיקו׳ עצמה הוקמה ונשלטה על ידי אליהו אלישר, נציג הבורגנות הספרדית הישנה של פלסטינה. בסוף שנות הארבעים נסע אלישר לדרום אמריקה, לדבריו, כדי להקים פירמת השקעות מרכזית שתיצור תשתית עסקית ספרדית טהורה בישראל. כמו פנחס ספיר שנסע עשר שנים מאוחר

יותר לאמריקה הדרומית כדי לגייס משקיעם ל׳כלל׳, כך הסתובב אלישר מתוך תקווה לגייס משקיעים ספרדים טהורים. מכל מאמציו הצליח אלישר לעלות בחכתו שני אשכנזים טהורים שהשקיעו ב׳בילדיקו׳ סכום של כרבע מיליון לא״י. היו אלה יוסף מירלמן ובנו גיטר מחברת ׳ארפלסה׳.[64] שנה לאחר מכן, ב-1949, מוזגה החברה בבנק דיסקונט והפכה ל׳דיסקונט-השקעות׳. כאמור, החברה הפכה לאחת הקונצרנים המובילים בישראל בעסקי נשק, מאז שדן טולקובסקי, נכדו של מייסד חברת האחזקה של קבוצת בל״ל ובנו של אחד מבעלי ׳פרדס-סינדיקט׳ שמוזגה ב׳דיסקונט-השקעות׳, הפך למנהלה של החברה. ׳דיסקונט-השקעות׳ נשלטה על ידי משפחות רקנאטי, קרסו, ומספר משפחות ספרדיות טהורות הקשורות ביניהן בקשרי משפחה עוד טרם כניסת הבריטים לפלסטינה. עם אלה היו קשורים בבעלות ובניהול צאצאי ׳המעמד החדש׳, האליטה התאגידית שנתגבשה ב׳מוסדות הלאומיים׳, בסקטור ההסתדרות ובמיליציות הצבאיות של עידן המנדט, וכן בארגונים הפוליטיים והבטחוניים שלאחר 1948. עימם היו קשורים גם משקיעים זרים, שמיסדו הסדרים של עמלות פוליטיות וזכיונות עסקיים. זהו הבסיס האידיאולוגי והחברתי שעליו נשענו יחסי השליטה של משטר ההצבר הישן של ישראל, משטר שעבר שינוי מבני חריף מאז שקם ׳הסדר החדש׳ בעולם.

ה. *השינוי המבני: ירידת הממשל ועלייתו של ההון הדומיננטי*

מאז תחילת שנות השבעים צמח משטר המתבסס על העמקת ההצבר. משטר זה — אשר אופיין בסטגפלציה חזקה, ובתהליך של קיטוב הכנסות וריכוזיות הבעלויות במשק — שרר עד סוף שנות השמונים.

שרטוט ג׳1 ממחיש את השינוי המבני שעבר המשק הישראלי מאז שנות השבעים. השרטוט מציג את הקשר בין ההתפתחות המצרפית של המשק ובין תהליך ההצבר הדיפרנציאלי. שיעור הצמיחה הכללי של המשק מוצג כאחוז השינוי השנתי של התוצר המקומי במחירים קבועים. מולו ניצב תהליך ההצבר, המובע כאחוז ההכנסות של ׳הכלכלה הגדולה׳ בתוך סך ההכנסה הלאומית. הכנסות ׳הכלכלה הגדולה׳ מיוצגות באמצעות הרווחים הנקיים של חמש קבוצות-ההון הדומיננטיות (שתי הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של חמש שנים). השרטוט משקף את הקשר השלילי בין הצמיחה הכללית ובין מבנה יחסי השליטה במשק.

במרוצת התקופה 1955-1972 התרחב המשק בשיעור שנתי של 9% בערך — שיעור שנחשב לאחד הגבוהים בעולם. בתקופה זו, חלקן של רווחי קבוצות ההון הדומיננטיות בהכנסה הלאומית היה נמוך יחסית; ועד לשנת 1972 לא עלה מעל מחצית האחוז. העידן שלאחר 1973 היה שונה לחלוטין. הצמיחה במשק נפלה לשיעור שנתי של פחות מ-3%; וככל שהתגברה ההאטה הכללית במשק, החל לנסוק חלקן של קבוצות-ההון הדומיננטיות בהכנסה הלאומית. בתחילת שנות השמונים, הרווחים הנקיים של קבוצות אלה הגיעו לשיעור של 2.3% מתוך ההכנסה הלאומית. בין אמצע שנות השמונים לבין סוף שנות השמונים, ההצבר הדיפרנציאלי של ׳הכלכלה הגדולה׳ היה שלילי; הרווחים הנקיים של קבוצות-ההון הדומיננטיות נפלו אל מתחת לרמה של 0.75% מתוך ההכנסה הלאומית.

---

[64] *אלישר* (1980), ע״ע 228-229.

זאת הייתה תקופת המעבר: משטר העמקת ההצבר שקע — ופינה מקומו לשינוי הכלכלי-פוליטי שהתחיל בשנות התשעים, ושבטיבו נדון בהמשך.

שרטוט ג׳1

הון דומיננטי מול צמיחה כללית בישראל

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים.

מקור: דו״חות רווח והפסד של קבוצת אי.די.בי, לאומי, הפועלים, כור וכלל; למ״ס.

מה גרם לשינוי המבני בשנות השבעים, שהביא להאטה כללית וריכוזיות בשליטה? הצמיחה המהירה, למן תחילת שנות החמישים ועד 1972, נבעה בעיקר משני מעוררים ׳חיצוניים׳. ראשית: ייבוא ההון החד-צדדי שבא בעיקר ממענקים וממלווים של ארגונים יהודיים בארה״ב, ומהשילומים והפיצויים מאת ממשלת גרמניה (1955 עד 1965). מאחר שהמשק הישראלי היה עדיין קטן, די היה בהעברות חיצוניות אלה כדי לספק את ההשקעות במשק שהיו נחוצות להגדלת הצריכה. בדיקה פשוטה של החשבונות הלאומיים של ישראל מראה, אכן, שהתוספות בתוצר המקומי הגולמי באותן שנים היו תואמות כמעט לגמרי לייבוא-ההון האזרחי.

בשנים 1965-1967 שרר מיתון חריף, שנבע מהפסקת השילומים מגרמניה ומהתחלת הנסיגה של הממשל ממקומו המרכזי בתהליך ההשקעות במשק. מלחמת 1967 וגידולן המהיר של ההוצאות הצבאיות בעקבותיה עוררו את המשק לטווח-קצר; אולם מה שנתן את עיקר הדחיפה היה המעורר החיצוני השני: הפלסטינים.

נראה, שהצמיחה המהירה נבעה מההרחבה הפתאומית של השווקים שניתוספו: מצד אחד, השוק הפלסטיני לקליטת סחורות ישראליות; ומצד שני, כוח-עבודה פלסטיני זול,

שזרם בעיקר אל שוק-העבודה המשני בענפים עתירי העבודה של 'הכלכלה הקטנה' הישראלית.

השילוב של התרחבות הביקוש יחד עם תהליך הפרולטריזציה של הפלסטינים הכפריים, היה בעל אפקט של 'מכפיל' על המשק הישראלי. מאז 1974, הגידול בכוח-העבודה הפלסטיני התייצב (ומאז הוא לא גדל מעבר ל-140,000 עובדים) — והמשק הישראלי עבר לסטגנציה.

כאן חשוב להעיר, כי הדעה לפיה כוח-העבודה וכוח-הקנייה הפלסטיני היו גורם מזרז חשוב בצמיחת המשק הישראלי, אינה מקובלת על כלכלני הזרם המרכזי של ישראל. הם נוטים בדרך-כלל לראות את השליטה הישראלית במשק הפלסטיני דווקא כגורם ממתן, אם לא בולם, בהשקעות טכנולוגיות. לדעתם, בטווח הארוך הביא הכיבוש נזק למשק הישראלי; תוספת ההכנסה, שבאה לישראל מכוח-העבודה הזול בשטחים הכבושים, קוזזה על-ידי תוספת הוצאות לשם אחזקתם הצבאית.

"...לפי ניתוח שלי...", כותב אליאס תומא, "...הורידו ההוצאות הצבאיות הנוספות מאז הכיבוש את שיעור הצמיחה של המשק הישראלי בין 1967 ל-1982 ב-1.07% לשנה בממוצע..." (*רבעון לכלכלה*, 1989: עמ' 594). כך גם סבורים יתר הכלכלנים הישראלים כמו איתן ברגלס ואהרון קליימן שהוזמנו לרב-שיח אשר התפרסם באותו 'רבעון לכלכלה'. לדעתם, התרומה של הפלסטינים למשק הישראלי מגיעה לפחות מאשר 2% מהתוצר הלאומי הגולמי הישראלי. המסקנה שלהם היא, שכתוצאה מהאינטגרציה הכפויה שבין שני המשקים מאז 1967 — הצד הישראלי הוא, למעשה, הצד המפסיד, בעוד הצד הפלסטיני יוצא נשכר ברמת-החיים ובהתפתחות הכלכלית.

לנו יש כמה השגות על טענות אלה. ראשית: הטענות של כלכלני הזרם המרכזי נובעות מפרספקטיבה מצרפית, כלומר, מתפישה מקרו-כלכלית. זאת ראייה היסטורית מוטעית ביסודה: אי-אפשר ש'כולם' ירוויחו או יינזקו, אלא אם כן מתעקשים להישאר בעולם הפיקטיבי של וילפרדו פארטו. בעולם הממשי של הכיבוש — כוח-העבודה והמשק הפלסטיני נתנו בשנים 1967-1973 תנופה ל'כלכלה הקטנה' של ישראל, שעסקה בעיקר בסחורות צריכה אזרחיות; ומכאן שהם סייעו להתאוששות המשק הישראלי בכללותו. הכיבוש הצמיח בישראל שכבות-ביניים חדשות, שניזונו מכוח-העבודה היצרני הפלסטיני.

'צמיחה' או 'טכנולוגיה' אינן מהוות מניע בקפיטליזם; הן תוצאה של יחסי-כוח קפיטליסטיים, שמשתקפים ברווחיות — ובעיקר ברווחיותן של קבוצות דומיננטיות בחברה. כושר הרווחיות של אותן שכבות דומיננטיות יכול, לעתים, להיות קשור ל'שגשוג' כללי או לצריכה כללית יותר גדולה של מוצרים ושירותים. מנגד, יכולים להתחולל מצבים הפוכים; ואנו סבורים כי אכן בישראל אירע מצב הפוך. אחרי 1974, כושר הרווחיות של 'הכלכלה הגדולה' הישראלית נשען בעיקר על ההאטה הכללית של המשק הישראלי האזרחי.

ההשקפה המצרפית מוליכה לטענות מוזרות: כאילו אימפריות הפסידו 'בסך הכל' מכיבוש ומאחזקת קולוניות;[65] כאילו עבודת עבדים בארה"ב הייתה הפסד כלכלי, אשר

---

[65] לאחרונה הירבה לטעון טענה ישנה נושנה זאת *פול קנדי* (1988)

בלם את התפתחות הדרום. בדרך זאת ניתן להוכיח שמאז התקופה הנאוליטית, המין האנושי מצוי בהפסדים מצטברים. ברור שאין כאן עיסוק בהיסטוריה אמיתית, אלא בפיקציות.

השגה שנייה: החשבונאות המצרפית (או המקרו-כלכלית) מראה, לכאורה, שתרומת כוח-העבודה הפלסטיני מסתכמת ב-2% מהתל"ג הישראלי. אולם בדיקה לפי המתודה של 'חליפין לא שווים'[66] — כלומר, הערכת 'העודף' שהועבר לישראל באמצעות כוח-העבודה הפלסטיני — מראה כי מדובר בניכוס ערכים של 10% באומדן גס, מהערך-המוסף התעשייתי של ישראל. מי שאוהב פיקציות, יכול להניח את התסריט הבא: אילו ערכים אלה היו נצברים במשק פלסטיני עצמאי במשך כרבע מאה של כיבוש ישראלי (בתוספת עשרים שנה של כיבוש ירדני), כלומר — ללא מדיניות שלטונות הכיבוש לבלימת ההשקעות בשטחים, ללא מדיניות מניעת התיעוש, ללא מניעת התפתחות שוק אשראי עצמאי, ללא מניעת מערכת פיסקלית תומכת, ללא מניעת חינוך טכנולוגי, ללא שוד המים והקרקעות, ללא מיסוי מפלה, ללא מעצרים וללא עידוד הגירה החוצה של כוח-עבודה משכיל — הרי ללא כל אלה, המשק הפלסטיני היה נראה שונה לחלוטין. יש להניח, שגם במשק הישראלי — מאזן-התשלומים, אופי ההשקעות, חלוקת העבודה והתחלקות ההכנסה והרכוש היו נראים אחרת. ועוד ייתכן שההתפתחות הפוליטית, בעיקר המפלגתית, בישראל הייתה עשויה להתנהל בכיוון אחר. אבל ברור שכל זה מיועד לאוהבי תסריטים פיקטיביים. במציאות, מכל מקום, פני הדברים היו שונים: המעוררים 'החיצוניים' הללו פעלו לריכוך תהליך הריכוזיות הסמוי, שהסתתר מאחרי השגשוג הכללי בישראל שלאחר 1967, בעיקר באמצעות השפעתם על התרחבות סקטור העסקים הקטנים והעצמאיים. רק מאז 1974 הפך תהליך הריכוזיות לגלוי, כש'הכלכלה הגדולה' פרצת קדימה וניכסה חלק הולך וגדל של הכנסות הסקטור העסקי.

שינוי דרסטי התחולל במבנה המשק — שהתלווה במהפך פוליטי, תוך ירידה גלויה של כוחו המרכזי של הממשל. הממשלות הימניות בלי כחל וסרק שקמו מאז, תמכו במדיניות-חוץ תוקפנית גלויה ובמדיניות כלכלית שכונתה 'ליברלית'. זאת הייתה תקופת הזוהר של הקפיטליזם המלחמתי בישראל, שהעלה את קבוצות-ההון הדומיננטיות אל מרכז השליטה במשק. זהו משטר של העמקת ההצבר הדיפרנציאלי, ושבו האידיאולוגיה העסקית הפכה לדומיננטית. זה המקום לעבור לתיאור מבני מפורט של יחסי השליטה בישראל שהתקיימו בעידן ההוא — עידן 'ההטיה הצבאית'.

ו. *יחסי השליטה בישראל: עידן 'ההטיה הצבאית'*

נתחיל בתיאור מבנה המשק הישראלי בתקופה של אמצע שנות השמונים — עת הקפיטליזם המיליטריסטי היה בשיאו.

ניתן לחלק את המשק באופן גס בין שני קטבים, חלוקה שבמהותה לא השתנתה עד היום. במרכז המשק ניצבה 'הכלכלה הגדולה', ובה כחמישים פירמות גדולות; ולצידה פעלה 'הכלכלה הקטנה' שכללה את שאר הסקטור העסקי וחלק מהמלכ"רים.

---

[66] *Emmanuel* (1972)

בתוך 'הכלכלה הגדולה' ניתן להבחין במעגל חיצוני: 'חגורה' של פירמות גדולות, אשר היו בדרך-כלל בעמדה מובילה — אם לא מונופולית — בענף מסוים. 'החגורה' הקיפה קבוצת 'גרעין' של קונגלומרטים, המהווים עד היום את מוקד השליטה במשק הישראלי. קבוצת 'גרעין' זאת הורכבה מחמש קבוצות-הון דומיננטיות; עד לא-מכבר היה נהוג להבחין ביניהן באמצעות זיהויין כ'תעשייתיות' או כ'פיננסיות'.[67] למעשה, הן היו לפותות אלה באלה בקשרי בעלות, שליטה והפעלה משותפים — עד כדי הפיכתן לגוש מוצק, מעין מרכז-כוח של גרעין האטום, שעליו נשענה מסכת יחסי העוצמה של משטר ההצבר. גוש זה הורכב מקבוצות 'לאומי', 'הפועלים', 'אי.די.בי', 'כור' ו'כלל'. עד שנות התשעים היה ניתן לצרף לקבוצות-הון אלה גם כמה קונצרנים ממשלתיים, בבעלות פורמלית או בשליטה משותפת של הממשלה — אבל כבר אז היה קשה לדבר על קבוצה ששית, מעין 'קבוצת הממשלה'.

תולדות קבוצת 'הגרעין' הן בעצם תולדות החברה הישראלית, על תהפוכותיה ההיסטוריות. קבוצת 'לאומי' החלה ב-1902 כבנק למימון פעולות ציוניות קולוניזטוריות. כך גם קבוצת 'הפועלים' שהחלה ב-1921 עם ייסוד בנק למימון פעילות של קואופרטיבים ושל קבוצות עבודה חקלאיות ולמימון בענף הבנייה והחרושת. קבוצת 'אי.די.בי' החלה פעילותה ב-1936 כבנק למימון פעילות בסקטור 'האזרחי', ובמיוחד של הבורגנות הספרדית שהתרכזה בעיקר בנדל"ן. 'כור' החלה ב-1944 כחברת-בת תעשייתית של 'סולל-בונה', שהפך בעת מלחמת-העולם השנייה לקונצרן רב-ענפי ולקבלן הגדול במזרח-התיכון. 'כלל' הוקמה ב-1962 בעקבות נסיונו של שר האוצר דאז פנחס ספיר למשוך משקיעים זרים יהודים בעזרת הטבות. תוך זמן קצר, היא הפכה לקונצרן בשליטה משותפת של מרכזי הכוח המשקי, לאחר שקבוצות-ההון המקומיות הגדולות בלעו את המשקיעים הזרים.

במרוצת שנות החמישים, כאשר יחסי השליטה החלו להתקבע, עדיין נותרו מספר קבוצות אחזקה ובעלי-הון גדולים יחסית, שפעלו במקביל. ביניהם היו: 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', קבוצת 'אלרן', קבוצת 'מגדל', 'מולר' (אתא), ועוד. אולם אלה שקעו או התמזגו בקבוצת 'הגרעין', שהפכה החל משנות השבעים למוקד השליטה במשק הישראלי.

מאז הפכו חמש קבוצות 'הגרעין' למעורבות כמעט בכל הפעילות העסקית החשובה במשק, אם במישרין ואם בעקיפין — ובדרך-כלל, תוך גיבוי מן הממשל ותוך שיתוף פעולה עימו. שליטה זאת התגבשה באמצעות שליטה משותפת בצמתים האסטרטגיים

---

[67] האבחנה בין קבוצות 'פיננסיות' ו'תעשייתיות' נראתה מאולצת, כבר בשנות השבעים. כל הקבוצות היו מעורבות במישרין ובעקיפין במרבית ענפי המשק העיקריים. קבוצה 'תעשייתית' כמו 'כלל' עסקה במרץ בכל סוגי הביטוח באמצעות 'כלל ביטוח' – אשר דרכה היא הצליחה לרכוש ולמזג, במרוצת שנות השמונים, מספר מרשים של פירמות ביטוח בינוניות וקטנות. 'כור', שנחשבה לקונצרן 'תעשייתי', עסקה באינטנסיביות בסחר בינלאומי (ולא רק של נשק) ובענפים לא-תעשייתיים רבים כמו ייבוא ומכירת דלק, ייבוא מכוניות, ייבוא מחשבים; ואחרון חביב, היא הייתה הייבואנית הראשונה של כוח-עבודה זול מהמזרח-הרחוק. לעומת 'התעשייתיות' – קבוצות 'לאומי' ו'הפועלים' שלטו בעקיפין בתעשיות, באמצעות בנקים ופירמות להשקעה; וכן בנדל"ן, בביטוח ובפירמות סחר בינלאומי.

של תהליכי התשומות והתפוקות במשק: בסחורות מפתח וחומרי גלם, במימון מקומי ובמימון מחו״ל, בסוכנויות ייבוא וברשתות שיווק, בתקשורת ובפרסום.[68]

סקירה חטופה של רשימת מאה הפירמות המובילות בישראל במחצית שנות השמונים (על פי פרסום *׳דן אנד ברדסטריט׳* משנת 1984), מראה שקבוצת ׳הגרעין׳, יחד עם הממשל, שלטו בכמחצית ממאה הפירמות התעשייתיות המובילות. עשרים-ושלוש היו בשליטת ׳כור׳, שמונה בשליטת ׳אי.די.בי׳, שמונה בשליטת ׳כלל׳, ותשע היו בשליטת הממשלה. ועוד על פי אותה רשימה: מסתבר שמתוך חמישים הפירמות המובילות, עשרים-ושמונה נשלטו על-ידי קבוצות ׳הגרעין׳ והממשלה; ומתוך עשרים המובילות בראש, ארבע-עשרה נשלטו על-ידי קבוצות ׳הגרעין׳.[69]

תהליך דומה אירע בארגונים הפיננסיים. המשק המבוזר של שנות השלושים — שבו פעלו כ-70 בנקים מסחריים, רובם קטנים, ויותר מ-100 אגודות אשראי משותפות — הלך והתרכז בשליטת שלוש קבוצות-הון מרכזיות: ׳בל״ל׳, ׳הפועלים׳ ו׳אי.די.בי.[70] קבוצות אלה — בגיבוי הפעילות הממשלתית באג״חים, באשראי מוכוון ובתמיכות אחרות לתעשייה ולשיכון — השתלטו לגמרי על סקטור הבנקאות. בשנות השמונים הן תפסו 80% מסך הנכסים, המועסקים, הסניפים, והפיקדונות, והן ניכסו 70% מהרווח הנקי שלו (לא כולל הכנסות בחברות-הבנות והשלוחות הבנקאיות בחו״ל).[71] תמונה דומה מתגלה בסקטורים לא-תעשייתיים כמו אספקת נפט, גז, שיווק המוני, בנייה, ביטוח, תובלה ימית, נדל״ן ועוד. קבוצות ׳הגרעין׳ תפסו יחדיו עמדות מובילות, ולמעשה אוליגופוליות.

מעבר לתמונה הקפואה של המבנה הקונגלומרטי הזה, מצוי תהליך היסטורי שבו התהווה גוש מרוכז ביותר של קשרי שליטה ובעלות מסובכים בין קבוצות אחזקה, פירמות בנות ומסונפות; אלה כוללים קשרי-גומלין פורמליים ולא-פורמליים, אישיים, משפחתיים, עסקיים ותרבותיים; יחד עימם התגבשו הסכמי רכש, הסדרי אשראי וערבויות, זכיונות והסכמים לא כתובים; מוסכמות שהתהוו מאז שנות החמישים, אם לא לפני כן.

---

[68] מבחינת רשת הבעלויות מדובר ללא ספק בתשלובת מרשימה והדדית של אחזקות משותפות וצולבות בין הקבוצות עצמן (במניות פירמות האם). בין המקרים שבלטו עד לתחילת שנות התשעים: ׳כלל׳ הוחזקה בעיקר על ידי קבוצות ׳הפועלים׳ ו׳אי.די.בי׳. שתי האחרונות החזיקו במשותף ב׳דלק׳. ׳כור׳ החזיקה בפירמות משותפות עם ׳כלל׳, כמו האחזקה המשותפת ב׳נשר׳ (מונופול המלט). ׳אי.די.בי׳ החזיקה יחד עם ׳כלל׳ במספר רב של פירמות מונופוליות, כמו ׳נייר חדרה׳ ו׳אלסינט׳. ׳כלל׳ ו׳לאומי׳ שלטו יחד ב׳אומיקרון׳ (פירמת מו״פ). פירמות הועברו בין הקבוצות, כמו ׳כבלים וחוטי חשמל׳ שעברה מ׳אי.די.בי׳ (באמצעות ׳דיסקונט השקעות) לידי ׳כור׳ (דרך ׳תדיראן׳), או ׳וולקן יציקות׳ שעברה מ׳כור׳ ל׳כלל׳ (דרך ׳אורדן׳).

[69] רשימת בעלויות זאת לא הביאה-בחשבון שליטה אפקטיבית או חלקית של קבוצות ׳הגרעין׳ בפירמות רבות, שהופיעו כעצמאיות ברשימת ׳דן אנד ברדסטריט׳. חלק מהן עברו מאז לשליטה פורמלית מלאה שלהן; כמו ׳פולגת׳ אשר הופיעה במקום השישי ברשימת 1984, ושהתמזגה שנתיים מאוחר יותר ב׳כלל׳. וכן, עד סוף שנות השמונים, הממשלה המשיכה להעביר נכסי מפתח לקבוצות הון מקורבות, כמו ׳בתי הזיקוק׳, ׳פז׳, ׳כבלי ציון׳, ׳חיפה כימיכלים׳, ׳החברה הכלכלית לירושלים׳ ועוד.

[70] *חת* (1966) פרק ב׳.

[71] מבוסס על דו״חות המפקח על הבנקים בבנק ישראל, שנים 1981-1986.

מפרספקטיבה כוחנית-עסקית, מוסכמות אלה כונו 'הסדרים מוסדיים'. מנקודת מבטו של ההמון, מוסכמות אלה הינן 'מצב טבעי'. אלה הם, למעשה, תמצית היחסים המעמדיים בחברה הישראלית. מפעם לפעם, כשנוצר קרע או קונפליקט בקרב אליטת הכוח של ישראל, נחשף לזמן קצר, טבעם של יחסי השליטה.[72] כך לדוגמא, 'גילתה' 'ועדת בייסקי' (תגלית שהייתה ברורה לכל יליד ישראלי שמוחו לא נשטף) כי מנהלי הבנקים המסחריים הגדולים פרשו רשתות של הסכמים הדוקים לא-פורמליים בפעילות מגוונת ביותר בשוקי ההון: הסכמים להנפקת מניות ולהרצתן, הסכמים על שערי מניות, הגנה משותפת מפני היצעים לא צפויים. גם הסתרת מידע, ייפוי מאזנים ופעולות לא-חוקיות במטבע-חוץ — לא היו יכולים להיעשות ללא הסכמים שבשתיקה.[73]

קבוצת 'הגרעין' הראתה לכידות והומגניות די חזקים, לא רק בקשרי בעלויות וקשרים עסקיים, משפחתיים ותרבותיים, אלא גם ביחסי-הגומלין ההדוקים בין בעליה ומנהליה ובין אנשי מפתח בממשל ובארגונים הצבאיים. לכידות זאת התבטאה בהתאמה הסטטיסטית המפתיעה בביצועים העסקיים של קבוצות 'הגרעין', בעיקר מאז שנות השבעים. לדוגמא: במרוצת התקופה למן 1968 ועד 1985 הייתה בין חמש הקבוצות קורלציה כמעט מושלמת בשיעורי השינוי של הרווח, הערך המוסף, ההכנסות ממכירות, הוצאות המיסוי והסובסידיות והמענקים מהממשל. וכן הייתה קורלציה גבוהה בתנודות של הכנסות הבעלים והמנהלים אשר שלטו בקבוצות אלה.[74]

את יחידת 'הגרעין' הקיפה, כלוויין, 'חגורה' של קבוצות-הון ופירמות בינוניות שנהנו מעמדה מובילה או שְליטה בענף מסוים: שטראוס (מחלבות שטראוס), פקר (פקר פלדה), גהל (דובק), פדרמן (עלית), הורוביץ (טבע), הורביץ (טנה-נוגה), פדרמן (מלונות דן), קליר (ארגמן), גרודצקי (אמפא), טייבר (ציון), אליהו (ביטוח אליהו), סחרוב (סהר), קרמרמן (עץ-לבוד), נמרודי (הכשרת היישוב), לאוטמן (דלתא), שפירא (קסריה-גלנויט), מוזס (*ידיעות אחרונות*), ועוד אחרים.[75] בנוסף לאלה התקיימו כמה

---

[72] המעניין הוא, שלאורך כל התקופה הזאת הייתה שתיקה כמעט מוחלטת בתקשורת ההמונית, בנושא מבנה יחסי הכוח בישראל. רק בשנת 1995 — כשפרצו קרבות הבעלות על החלוקה מחדש של השליטה במשק, והיה צורך בלגיטימציה של השלל הרב שנבזז בחסות ממשלו של רבין ומקורביו (הפיכת המשק ל'תחרותי') — הזמין רבין, בעלות של מאות אלפי דולרים, פירמת מחקר מארה"ב ש'חשפה' את מבנה הבעלויות הברור מאליו. 'ועדת ברודט', שהוקמה מטעם הבוזזים, דאגה להדליף את הסוד לעיתונאים-מטעם; ואלה נרתמו למסע חשיפה של המשק הבולשביקי-מונופוליסטי שחנק את אזרחי ישראל התמימים במשך שנים רבות.

[73] *בייסקי ושות'* (1986) ע"ע 32, 35, 38, 40, 74-73, 82, 102, 159. במרוצת כל התקופה הזאת הממשל לא התערב בנעשה. היה מקרה נדיר אחד: גדעון פת, שהיה שר התעשייה והמסחר מטעם 'הליכוד', החליט ערב בחירות 1984 להפעיל את הפקיד הממונה על ההגבלים העסקיים. הוגשה נגד הבנקים הגדולים תביעה בבית-משפט השלום בירושלים (ת.פ 2136/84) בעניין הסכם בין הבנקים להורדה משותפת של הריבית על פקדונות נזילים. התביעה המשונה הזאת, שבאה אחרי כמה עשרות שנים של שיתוף-פעולה פורה (שלא לדבר על עשרות הסכמים מסוג זה) בין מנהלי הבנקים הגדולים וכן שיתוף-פעולה בינם ובין מנהלים בממשל, הסתיימה ממילא בלא-כלום. רק מאמצע שנות התשעים החל הממונה על ההגבלים העסקיים להפוך לדמות סמכותית כביכול, המרבה לככב בתקשורת; אבל זה שייך לעידן אחר בקפיטליזם הישראלי.

[74] פרטים מלאים: *Rowley et al.* (1988).

[75] אין בידינו נתונים שיטתיים על פירמות אלה, שברובן החלו להציג דו"חות רווח—הפסד רק עם כניסתן

פירמות מובילות, ללא בעלות משפחתית מוגדרת: בעיקר שרידים מהסקטור ההסתדרותי, כמו 'תנובה', 'המשביר' וקואופרטיבים של צרכנות ותחבורה. הפירמות הסַטיליטיות היו קשורות קשר הדוק לביצועי קבוצות 'הגרעין'. קשר זה הלך והתהדק במרוצת העידן 'המוזהב' של הבורסה התל-אביבית והאינפלציה בשנות השבעים והשמונים. הקשר בין 'הגרעין' לבין שאר 'הכלכלה הגדולה' התבטא בבעלויות משותפות, בנציגים הדדיים בהנהלות, בהסכמי מכירות, באשראי ובהשקעות הדדיות בתיקי מניות.[76]

אל 'חגורת' הפירמות הסַטיליטיות הצטרפו קבוצות-הון זרות, שפעלו בעיקר באמצעות חברות-בנות מקומיות. בין הקבוצות הבולטים בשנות השבעים והשמונים היו קבוצות אייזנברג, וולפסון, ברונפמן, רוטשילד, עזריאלי, מקסוול, אברמסון, 'פולקסווגן', 'טי.אר.וו', 'ג'.טי.אי', 'אינטל', 'מוטורלה', 'לוראל', 'סי.די.סי', 'אי.בי.אם', 'היולט-פקרד' ועוד.

פירמות ממשלתיות, שתפסו עמדות מונופולית — 'התעשייה האווירית', 'מספנות ישראל', 'רפא"ל', 'אל-על', 'כימיכלים לישראל', 'בזק' — היו מצויות כבר אז בתהליכי פירוק או מכירה. אחרות כבר פורקו או נמכרו, או היו מצויות בעיצומו של התהליך, עוד לפני אמצע שנות השמונים: בנק 'טפחות', 'מנועי בית-שמש', 'פז', 'רסקו', 'ארקיע', 'השקם', 'החברה הכלכלית לירושלים', 'בנק הספנות', 'בתי הזיקוק' ועוד אחרים — שנמכרו נתחים-נתחים, למקורבים מקומיים וזרים.

לעומת 'הכלכלה הגדולה', אשר מראה התנהגות מלוכדת וביצועים הומוגניים למדי, קיים מעין 'סקטור' (אם זהו שם הראוי לקטגוריה סטטיסטית) המורכב מעסקים, פירמות, שותפויות ועצמאים קטנים. אלה עוסקים באופן מבוזר במִגוון פעילויות וענפים, למן ייצור תעשייתי ועד לאספקת שרותים משפטיים. זוהי 'הכלכלה הקטנה'.

לבורסה התל-אביבית מאז שנות השמונים. קיים מחקר בודד שערך חיים לוי על מחיר ההון בפירמות תעשייתיות שהיו רשומות בבורסה בשנים 1964-1977 (לוי, 1979; 1981). המחקר משקף את השינוי המבני ביחסי השליטה שעבר המשק הישראלי מאז תחילת שנות השבעים. במחקר מופיעות פירמות מובילות בענפיהן שהיו עצמאיות בעת ייסודן, אולם כבר בתקופת המחקר, חלק ניכר מהן עבר לשליטה ישירה של קבוצות 'הגרעין'. למשל, 'ניר חדרה' ו'החברה לכבלים וחוטי חשמל'; אחרות, כמו 'ארגמן' ו'טבע' עברו לשליטה עקיפה. חלק מהן כבר התפרקו או מוזגו בקבוצות 'הגרעין' או בקבוצות הון סטיליטיות: 'עסיס' מוזגה ב'לנדקו' (אז קבוצת רובינשטיין); 'מולר' מוזגה ב'גליל-דלתא' (לאוטמן); 'נחושתן' עברה לידי אייזנברג ו'אי.די.בי' (דרך 'החברה לנכסים ובנין'), לאחר שהאחרונים התעניינו פחות במעליותיה ויותר בנדל"ן שברשותה. 'אתא' עברה לקבוצת אייזנברג; ולאחר פעילות סוערת במניותיה המאוררות בבורסה, היא פורקה; לא לפני שממשלת פרס-שמיר הוכיחה, את מי בדיוק היא משרתת: את משלמי המסים העלובים, שכירי מפעל 'אתא', או את אייזנברג ידידם של פרס-שמיר, הפטור מתשלום מסים. מקרה נדיר אירע באחת הפירמות המופיעות ברשימת הפירמות שערך לוי: 'אלקו' עברה, בתקופת האינפלציה הדוהרת, לשליטת אי.די.בי, אולם הצליחה להיחלץ בסוף שנות השמונים והפכה לקבוצת-הון עצמאית הנשלטת מחדש על-ידי בעליה המקוריים, משפחת זלקינד.

[76] לדוגמא: יוסף פקר, מבעלי 'פקר פלדה', ואלי הורוביץ, מבעלי 'טבע' (אשר אף שימש כנשיא התאחדות התעשיינים ונחשב למקורבו של שמעון פרס), כיהנו כראשי דירקטוריון קבוצת לאומי. באחת מהשערוריות העונתיות של סוף שנות השמונים, התגלה כי השניים אישרו רנטות גבוהות לראשי בנק לאומי לאחר שהם נאלצו לפרוש מהבנק בעקבות שערוריית מפולת המניות באוקטובר 1983. תמורת זאת נהנו הפירמות שלהן מאשראים חריגים (*הארץ*, 7.1.87).

אין למצוא בסקטור זה ביצועים אחידים או התנהגות מלוכדת. משום כך הוא מתאים, באספקטים רבים, לאידיאל הנאו-הקלאסי בדבר 'תחרות' ו'שוק מושלם'. גם מפרספקטיבה של יחסי השליטה, הוא מתאים לניתוח הכלכלי המסורתי שמתמקד ברמת הענף, המפעל והמוצר.[77] 'הכלכלה הקטנה' נראית כמשקע שנותר מהקפיטליזם המשפחתי הישן. ואכן, בסקטור זה שוררות עדיין האמונות הליברליות הקלאסיות על עושר האומה והאוטונומיה של השוק החופשי מהמדינה העריצה. שם עדיין ניתן למצוא את המבנה הקלאסי של נציגות נבחרת ורופפת; של 'קבוצות לחץ' מסוג ארגונים והתאגדויות של סוחרים, של ייבואנים, של בעלי-מלאכה או של חקלאים; אם נפנה לשכבות הביניים החדשות, שם נמצא קרטלים או גילדות של רואי-חשבון, של עורכי-דין, של שמאים, או של רופאים וכיוצא באלה.

תהליך מקביל לקיטוב בסקטור העסקי אירע בשוק העבודה. עמנואל פרג'ון היה הראשון שתיאר את תהליך התפצלותו של שוק העבודה הישראלי לשוק 'ראשי' ולשוק 'משני' — תהליך שזורז עם התפתחות 'ההטיה הצבאית' של הסקטור המונופולי ולאחר סיפוח השטחים שנכבשו ב-1967.[78] המאמר של פרג'ון מתבסס על תיזת 'התלות' המרקסיסטית. התלות נובעת מהתפתחות לא שווה בין המשק הישראלי, ששורר בו קפיטליזם מונופולי, לבין המשק הפלסטיני שסופח אליו ב-1967 והמצוי ברמת התפתחות של משק קולוניאלי.[79] כבר לפני 1948, טוען פרג'ון, האליטות הישראליות חתרו ליצור 'כלכלה דואלית'. הן ניסו להקים משק סגור והומוגני מבחינת עבודה יהודית, המבוסס על חקלאות כענף עיקרי. עם התפתחות התיעוש, ובעיקר עם צמיחת תעשיות הנשק בסוף שנות הששים, "... איבדה החקלאות את חשיבותה האסטרטגית, והפיתוח הכלכלי המואץ הן בחקלאות והן בתעשייה, יצר דרישה גדלה והולכת לכוח עבודה נייד, זול וחסר זכויות: כוח עבודה חופשי במובן הכלכלי הקלאסי... " (*פרג'ון*, 1978: עמ' 4). כוח זה נמצא בצורת מאגר כוח-עבודה פלסטיני זול, נייד וחסר הגנה מקצועית וייצוג פוליטי — שזרם אל שפלת החוף המתועשת. מאז 1967, כוח זה "... הפך להיות מרכיב עיקרי והכרחי לצד השכבות הנמוכות ביותר של הפרולטריון היהודי המורכב ברובו מיהודי המזרח... " (שם, עמ' 5).

תהליך הפרולטריזציה הפלסטינית יצר קיטוב בין שני שוקי העבודה, המקביל לקיטוב שהתחולל בסקטור העסקי. בסקטור המונופולי, הן בבעלות פרטית והן בבעלות ציבורית, אין דריסת רגל לערבים — אלא לעבודה יהודית מאורגנת, שחלק נכבד ממנה עוסק בצורה ישירה או עקיפה בייצור נשק ובסחר בו. "... כמו כן קטן מאוד מספר הפועלים הערבים במפעלים הציבוריים הגדולים כמו מפעלי ים המלח, מפעלי כור, הנמלים וכדומה. האפליה הקיימת בשוק העבודה מתבטאת בראש ובראשונה בכך שהמפעלים הגדולים, שברובם שייכים להסתדרות או לממשלה כמו מפעלי המלט, הכימיכלים, מפעלי המתכת של

---

[77] *Bowring* (1986); וכן הערה 1 לעיל.

[78] *פרג'ון* (1978); *Farjoun* (1980, 1983)

[79] בשנות השמונים יצאו עשרות מאמרים וספרים אקדמיים שהיו חיקוי חיוור של המאמר המבריק של פרג'ון. אף לא אחד ניסה להעמיק בכיוון האמפירי והחדשני שהמאמר החל בו. רובם אף לא טרחו להזכירו. כמו עבודות רבות בעלות ערך מדעי — המאמר לא פורסם בכתב עת אקדמי, אלא בכתב עת פוליטי של 'מצפן'.

כור, הנמלים, אינם נותנים כמעט לפועל הערבי לחדור לתחומם... " (ע"ע 16-17). מנגד, החל תהליך של "... התרכזות של כוח עבודה התעשייתי הערבי במפעלים פרטיים בגודל קטן ובינוני. מפעלים אלה משלמים שכר נמוך [כמחצית השכר המשולם בסקטור המונופולי, בזמן כתיבת המאמר], ונתונים ללחצי השוק. הם עובדים עבור השוק האזרחי ולא הצבאי ומייצרים מוצרי צריכה כמו מזון, מוצרי בנין, מוצרי עץ וגומי וכו׳. ספק אם מפעלים אלה יוכלו להתפתח ולפרוח ללא כוח עבודה הערבי... " (עמ׳ 17).

בעזרת ניתוח סטטיסטי, ניסה פרג׳ון להראות כי ׳הכלכלה הדואלית׳ הלכה והתפתחה על פני כל הקטגוריות החברתיות בשוק העבודה: הכנסה, גיל, ניידות, מין, מקצוע ומיומנות. גם תרומתו של כוח-העבודה הפלסטיני למשק הישראלי נבדקה במאמר (אם כי לצערנו, לא נבדק חלקו בערך המוסף התעשייתי או ב׳עודף׳ העסקי). מסתבר, על-פי ניתוחו של פרג׳ון, שמאז תחילת שנות השבעים, כוח-העבודה הפלסטיני הגדיל את חלקו בשוק העבודה היצרני: מ-23% בשנת 1971 ל-30% בשנת 1976.

תהליכים אלה אינם תעסוקתיים גרידא. מאחוריהם, סבור פרג׳ון, קיים קונטקסט פוליטי שהולך ומתבהר. זהו תהליך עלייתה של הבורגנות מול ירידתה של הביורוקרטיה המדינית-צבאית. באופן אבסורדי, דווקא הפיצול בשוק העבודה – המיטיב לכאורה, לטווח קצר, עם השכיר היהודי – שובר לטווח ארוך את כוחו של ההון הממשלתי וההסתדרותי, ובעיקר את כוחם של האיגודים המקצועיים של השכירים היהודים. עד שנות השישים, הייתה קיימת הסכמה בין המדינה ובין ההסתדרות על רמה מסוימת של דאגה לאינטרסים של השכירים בנושאי תעסוקה ושכר. זרימת כוח-העבודה הפלסטיני הפקיעה מידי ההסתדרות את הבלעדיות על שוק העבודה. "... כוח העבודה הפלסטיני נותן לבורגנות הפרטית, הן החקלאית והן התעשייתית, משען בלתי תלוי בהסתדרות ובמוסדות המדינה והביורוקרטיה. כוח זה הוא אחד ממקורות חוזקתה ועוצמתה של הבורגנות הפרטית... באופן זה תרם ועדיין תורם כוח העבודה הערבי לתנועה ההיסטורית שהתחזקה מאוד מאז 1967, של חיזוק הבורגנות הפרטית בישראל ביחס לבורגנות הביורוקרטית המדינתית... " (עמ׳ 5).

ואכן, הפרולטריזציה של הפלסטינים, שהפכו תוך זמן קצר לבסיס העיקרי שעליו נשען כוחה של ׳הכלכלה הקטנה׳, הביאה עימה את התפתחותו של ׳המעמד הבינוני החדש׳ של ישראל. עימו פרחו אידיאולוגיות של שוק חופשי ולאומנות; אלה שתי מחלות, הידועות בהתפשטותן המחזורית בקרב שכבות הביניים. יש גם מקום להנחה, לפיה עליית ׳הליכוד׳ והקואליציה הלאומנית-קלריקלית החלה עם התקטבות המשק בסוף שנות השישים. מסקנה: ׳הפלסטיניזציה׳ של ׳הכלכלה הקטנה׳ פעלה לחיזוק כוחה של הבורגנות הישראלית, ושיחררה את הדחפים הגזעניים שקיננו בה. באופן פרדוקסלי, התהליך הזה גם הוביל להשתחררותן של שכבות הביניים מנאמנותן למפלגות מרכז ולמוסכמות מנדטוריות – ולתמיכה גוברת שלהן באידיאולוגיות ליברליות ישנות המצדדות בזכויות לאומיות ובזכויות אזרח.

חשיבות האבחנה הדואלית הזאת, בין ׳ההון הדומיננטי׳ לבין ׳הכלכלה הקטנה׳, גולשת אל מעבר לעיסוק בשאלות ׳כלכליות׳. היא מאפשרת ראייה אלטרנטיבית, ועשויה לשנות את תפישת ההיסטוריה של המוסדות הפוליטיים בישראל ואת התפתחות מדיניות-החוץ שלה.

הגישה המקובלת בישראל, ולמעשה, ברוב החברות המפותחות בעולם, מתארת את המציאות כשרויה במערכת מצרפית הומוגנית. אידיאולוגיה דומיננטית זאת היא תוצר השכבות השליטות אשר דואגות להחדירה יום-יום בצורות מגוונות לערוצי מוחם של הפרולים. כאשר אידיאולוגיה זאת לובשת כסות אקדמית ממוסדת, היא מופיעה במחלצות 'מקרו-כלכליות' ו'מקרו-פוליטיות'. במחלצות אלה, המציאות משתקפת בתנודות של מרכיבי החשבונאות הלאומית, בשינוי הרכב הממשלות ובתמורות במדיניות החוץ והביטחון שלהן. הדוקטרינות המקרו-כלכליות והמקרו-פוליטיות רואות במדינה הלאומית גוף מצרפי של כוחות 'פרטיים', 'ציבוריים', 'ממשלתיים', או 'אזרחיים' ו'צבאיים'. באַגרֶגציות כאלה — לא נותר אלא להצביע על 'עיוותים' בהקצאת המקורות החברתיים (של כוח, כסף, וכבוד). האידיאולוגיה המצרפית אינה מתייחסת למבנה יחסי השליטה בחברה, ועוד פחות לתהליכי החלוקה-מחדש של ההכנסות. לכל היותר, רואים בכך תוצר לוואי חברתי או 'בעיה חברתית'.[80] הגישה המצרפית מתעלמת מהכוחות הדומיננטיים הפועלים בחברה.[81] היא מטייחת בטיח עבה את התהליך הכוחני, באמצעות מושגים פיקטיביים כמו 'ממשלה', 'ממסד', 'ציבור' ו'מקבלי החלטות'. היא מניחה שהחלטות על הקצאת מקורות הן הליך פורמלי המשתייך לספֵרה אוטונומית, אותה מאיישות דמויות בעלות בחירה בין החלטות רציונליות או מוטעות.[82]

---

[80] אין זאת אומרת ש'מקבלי ההחלטות הלאומיים' מתעלמים מיחסי הבעלות והקניין; אלא שהתייחסותם תלויה ביחסי השליטה או במבנה המעמדי. לדוגמא: בסוף שנות השמונים, חובות הפנים ומיחזורם היוו 'בעיה לאומית' גדולה שהטרידה את מנוחתם של פקידי האוצר (גדיש, 1988). הבעיה הייתה כמובן מצרפית, אולם הטיפול ב'בעיה' נעשה בדרך של תחבולות פרטיקולריות המתאימות לאנשי עסקים לכל דבר; התחבולות תלויות, כמובן, בכוחה ובליכודה של הקבוצה המסתתרת מאחרי הבעלות על החוב (כלומר, האם מדובר בקבוצת קשישים בעלי מניות בנקאיות בהסדר שניתן לרוששם בעזרת פיחות מהיר, או שמדובר בקופת-גמל של מנהלים בכירים או בתשואת אג"חים ממשלתיים של פירמות ביטוח). כך גם השכר, המהווה 'בעיה' רצינית בעיני 'מקבלי ההחלטות הלאומיים'. עלות השכר המצרפית היא פשוט 'נטל על משק המדינה'. יש לעשות הכל כדי להערים על מקבלי השכר: לשחקו, להפר הסכמים, לרמות לא-פעם בחישוב תוספת-היוקר או בקביעת סולמות המס או בעידכון הקיצבאות לקשישים ולנכים. זאת עיקר התודעה העסקית, המחוברת ל'אינטרס הלאומי'. לשם כך מגייסים פקידים למשרד האוצר ולבנק ישראל, פקידים שתוכנתו באוניברסיטאות לסגוד לפולחן 'מדע הכלכלה' ול'מדע הניהול'. שונים הם פני הדברים כשמדובר בהתייחסות לתוספות-השכר (אם מתעקשים לכנות זאת בשם 'שכר') של כמה קבוצות פרטיקולריות כגון שופטים עליונים, פקידים בכירים בבנק ישראל, רבנים, חברי כנסת, שרים, מנכ"לים ממשלתיים, קצינים בכירים בכוחות המזוינים ועוד. אז ההתייחסות שונה לחלוטין. אז מתגלה שהמתנגדים הקנאים ל'משטר ההצמדות' במשק מקפידים מאוד להיצמד היטב באופן דיפרנציאלי לקבוצות ההתייחסות שלהם. דרך-אגב: גם בצ"לה – שעברה מפנסיות תקציביות לפנסיות פרטיות חשופות לתנודות הבורסה – הקפידה האליטה הממשלתית-צבאית להותיר לעצמה את השיטה הישנה של הפנסיה התקציבית. את בשר התותחים של 'האינטרס הלאומי' היא שלחה לעבר 'כוחות השוק'.

[81] מכל-מקום, גם אם חלוקת-הכנסות היא עניין 'סוציולוגי' שאינו אמור להטריד את אנשי מדע הכלכלה – עדיין לא זכינו לראות שום מחקר אקדמי רציני בנושא מטעם הסוציולוגים הישראלים, מכל סוג או גוון. אם יש טעם לקיומה של הסוציולוגיה הפוליטית, הרי הוא במחקר אמפירי של מבנה יחסי-הכוח בחברה המודרנית.

[82] כך לדוגמא טופחה ההגדה, כאילו התפתחות חובות הפנים בישראל דרך גילגולם המוצמד למדד מחירים היא 'טעות' ששורשיה עוד בתקופת שנות הששים שבהן המשק סבל מ'מעורבות יתר' של הממשל בשוק ההון (דיון מפורט בפרק ד', להלן).

לדעתנו, האידיאולוגיה המצרפית משרתת בעיקר את אלה המעונינים להסתיר את אופי השינויים בתוך מבנה המשק – ולמעשה, את טבע יחסי השליטה בחברה. הגישה שלנו לאורך כל הספר, טוענת כי מבט מצרפי עשוי להטעות, אם הוא משקף ממוצע של תהליכים מנוגדים. למשל: ממוצע של שיעור צמיחה נמוך בכלל המשק עשוי להיות תוצאה של שיעור צמיחה גבוה ברווחי 'הכלכלה הגדולה' במקביל להצטמצמות בהכנסה והאטה בשאר חלקי המשק. ניגודים אלה בולטים במיוחד בתהליך העמקת ההצבר. ואכן, זה הניגוד שהתפתח בישראל בשנות השבעים והשמונים.

ז. *'ההטיה הצבאית' והשינוי המבני: 1974 עד סוף שנות השמונים*

מתחילת שנות השבעים החלו לבלוט שני תחומים, אשר עד סוף שנות השמונים היו עתידים להפוך לדומיננטיים במשק: **ביטחון ופיננסים.**

תחומים אלה החלו להתגבש עוד בעידן הצמיחה המהירה והדומיננטיות הממשלתית. התחום הבטחוני התפתח במקורו, כך נטען, בגלל בידודה הפוליטי של ישראל, וכתוצאה מן העימות המתמיד עם מדינות ערב. הייצור הבטחוני השתלב בתוכניות התיעוש של הממשל, בהשקעות טכנולוגיות, במדיניות תחליפי ייבוא, ולבסוף אפילו במדיניות לעידוד ייצוא כפתרון לגירעון במאזן-התשלומים. התחום הפיננסי התפתח, כמו במשקים קפיטליסטיים אחרים, בעקבות תהליך ריכוזיות וגל מיזוגים בשנות השישים ובתחילת שנות השבעים. התגבשות הקבוצות הפיננסיות החלה עוד בשנות החמישים; בנקים קטנים, בחלקם משפחתיים, וכן קופות אשראי קואופרטיביות התמזגו בקבוצות פיננסיות גדולות.

בין המיזוגים הבולטים באותה תקופה היו התמזגותו של 'בנק איגוד' ב'בל"ל' ו'בנק עותומן' ב'דיסקונט'; אולם המיזוג המשמעותי ביותר היה בליעת קופות האשראי המשותפות, שהיו מפוזרות ברחבי הארץ, על ידי 'בנק הפועלים'.[83] התמזגות זאת הפכה את 'בנק הפועלים', שהיה עד אז בנק רדום ביותר, לבעל מספר הסניפים הגדול בישראל.

שלב חשוב בהתפתחות תחום הפיננסים היה עליית הבנקאות ההמונית, או כפי שאוהבים לכנותה, הבנקאות הקימעונאית. בעליו של 'בנק דיסקונט' – שהיה להם פחות קשר הדוק למבנה הסקטוריאלי של תקופת המנדט – היו הראשונים שתפשו את הפוטנציאל הטמון בהמון המהגרים שהגיע בשנות החמישים.[84] הם הבינו את משמעות הכוח הטמון בריכוז הפיקדונות הקטנים של השכירים. כותב הארי רקנאטי: "... החלטתי שיש צורך ליצור רשת סניפים עירוניים כדי להכות שורש בשכונות העממיות בשנת 1948. זאת הייתה יוזמה חדשה לחלוטין בישראל, שכן לבנק לאומי היו בתל-אביב שני סניפים עירוניים ואף פעולתם הייתה מועטה... אז פרסמנו את סיסמתנו הנודעת 'בנק דיסקונט לישראל הבנק לעם'... " (*רקנאטי*, 1984: עמ' 66).

מאז פריצת דיסקונט לתחום הבנקאות ההמונית, החלו סניפי הבנקים הגדולים לחדור לכל פינות הערים הגדולות וערי-השדה. הם דחקו את קופות האשראי ואת הבנקים הקטנים; זאת באמצעות שירותיהם העסקיים, יכולת הנזילות הגבוהה ורשת התקשורת

---

[83] על תהליך מיזוג קופות האשראי הקואופרטיביות: *גרינברג* (1986).

[84] בארה"ב היה זה 'בנק אוף אמריקה' שהחל את תהליך הבנקאות ההמונית, בעשור השני של המאה העשרים. תיאור אצל *Sampson* (1981).

המהירה. הבנקאות הקהילתית הסקטוריאלית — שהתבססה על מחזורי כסף איטיים והון עצמי גבוה — פינתה מקומה למערכת אשראי המונית, בה מצרף יחידות הכנסה קטנות של משקי בית ועסקים זעירים הופך למנוף פיננסי גדול.

תהליך חשוב אחר היה האינטגרציה בין הקבוצות התעשייתיות ובין הקבוצות הפיננסיות. תהליך זה הגיע לשיאו בעת המיתון של אמצע שנות השישים, שהזניק את הקבוצות הפיננסיות אל מרכז המשק. בתקופה זאת יזמה הממשלה מיתון כלכלי שהתפתח עד לממדי משבר. המיתון הסתיים כשפרצה מלחמת יוני 1967, ואחריה הגיעה תקופת שגשוג שנמשכה עד אמצע שנות השבעים. המיתון היה למעשה נסיון ׳הליברליזציה׳ הראשון במשק הישראלי.[85] הממשלה, ששלטה באותה תקופה בתהליך ההשקעה במשק, הורידה את רמת ההשקעות, וכתוצאה מכך שקע המשק במיתון עמוק אשר לווה באינפלציה. המיתון הנחית מכה על קבוצות-הון גדולות כמו ׳כור׳ ו׳סולל בונה׳. הממשלה הצילה אותן מנפילה — אם כי ׳סולל בונה׳ פיטרה שליש מעובדיה, ו׳כור׳ העבירה 20% ממניות-היסוד שלה לבעלות הממשלה תמורת הסיוע. מבחינת העובדים בישראל, מדיניות ממשלת מפא״י הביאה לשיעורי אבטלה שעד אז לא היו ידועים במשק. מבחינת הקבוצות הפיננסיות הגדולות, היא הצליחה מעל למשוער: בנוסף למאות פירמות בינוניות שחדלו לפעול — רוב הבנקים הקטנים וקבוצות ההשקעה העצמאיות, חוסלו או מוזגו תוך שנים ספורות. רוב השלל הבנקאי הועבר לידי קבוצות ׳לאומי׳, ׳הפועלים׳ ו׳דיסקונט׳. שאר הביזה חולקה בין ׳בנק המזרחי׳, ׳כור׳ ו׳כלל׳. בהפסדים נשאה הממשלה.[86] חלק מהנכסים הבנקאיים מוזגו ב׳בנק הבינלאומי הראשון׳, שנוסד במקורו כדי להיות בנק רביעי שישרת את ׳צורכי התעשייה׳.[87]

---

[85] גירסת הממשלה לסיפור המיתון: *דוד הורוביץ* (1975), ע״ע 248-249.

[86] בין הקבוצות החשובות שנפלו הייתה ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳; היא מוזגה ב׳כלל׳ ב- 1972, לאחר שהממשלה סיבסדה הפסדיה וסייעה לה למכור כמה ממפעליה. קבוצות השקעה אחרות שמוזגו היו ׳פי.אי.סי׳ (מוזגה ב׳דיסקונט׳), ׳אפריקה-ישראל׳ (מוזגה ב׳בל״ל׳), ׳גאס רסקו׳ (השתייכה ל׳סוכנות היהודית׳ ומוזגה ב׳כלל׳), ׳ישראל הולדינג׳ (השתייכה להרמן הולנדר שהסתבך בפלילים ומוזגה ב׳כלל׳). כן מוזגו פירמות כמו ׳ליבר׳, ׳אתא׳, ׳מולר-נהריה׳, ׳מפעלי הרכבה נצרת׳, ׳עשות אשקלון׳ ועוד. בין הבנקים שנפלו ומוזגו בקבוצות-ההון המרכזיות היו ׳בנק לסחר חוץ׳ (של ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳) שחובותיו נקנו על ידי הממשלה, ועמו חברות-בנות שלו, כמו ׳בנק ערבי-ישראלי׳; נפלו גם הבנקים ׳היקיים׳ לשעבר: ׳יפת׳, ׳פויכטוונגר׳ ו׳אלרן׳. כמו כן נפלו ׳בנק הפועל המזרחי׳, ׳בנק אגודת ישראל׳ (שבזמנו הוענק רשיונו על ידי לוי אשכול, ראש הממשלה מטעם מפא״י, למפלגת אגודת ישראל תמורת הצבעתה עם הקואליציה למען אי ביטול הממשל הצבאי שנכפה על ערביי ישראל), ׳קרדיט בנק׳ (בבעלות האדמו״ר מבאבוב וחסידים משוויץ וארגנטינה), ׳בנק לייצוא׳ (של האחים מאיר והמשקיעים הזרים המקורבים, וולפסון וקלור) ו׳בנק קופת עם׳ (בבעלות היזמים הממולחים עובד בן-עמי וטיבור רוזנבאום). בעיקר הידהדה נפילתו של הבנק הרביעי בגודלו, ׳בנק בריטניה ארץ-ישראל׳ בבעלות יהושע בן-ציון ומשפחת ויליאמס. כמעט כל הבנקים קרסו בליווי שערוריות, משפטים וגילוי מעשי נוכלות. חלק מבעליהם זכו לשבת בבתי-סוהר. בעיקר התפרסם מקרהו של יהושע בן-ציון, דתי לאומי, פטריוט ישר ותומך נלהב של ׳גוש אמונים׳, שהצליח לגנוב ולהבריח 47 מיליון דולר מכספי לקוחותיו ולהעבירם דרך שרשרת חברות ודוזיות. בכך הצליח לעבור את מתחריו החסידים מ׳קרדיט בנק׳ שהשכילו ׳ללוות׳ מלקוחותיהם ללא ידיעתם כ-8 מיליון דולר בלבד (שהיוו, דרך-אגב, 80% מסך נכסי הבנק). לא בחינם הצליח יהושע בן ציון לזכות מטעם בית-המשפט לתואר ׳הגנב הגדול ביותר בתולדות ישראל׳. כפטריוט, הוא שוחרר מכלאו על ידי מנחם בגין מייד עם עליית ׳הליכוד׳ לשלטון. יש לציין שבתקופת ׳הליכוד׳, הוא איבד את תוארו המפוקפק לטובת נוכלים יותר גדולים.

[87] ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳ הוקם ב-1972 כאשר שקיעתו של הממשל הייתה ברורה, או כפי שהעיתונאים הכתירו זאת: ׳סוף עידן ספיר׳. פנחס ספיר לא בדיוק תפש זאת; וכנקמה בשלושת הבנקאים הגדולים, שסרבו להעביר אשראי למקורבו בעל מפעל הטקסטיל גרשון רוזוב, החליט ללמדם לקח

בסיומו של המיתון עברו כל הקבוצות הפיננסיות אירגון-מחדש במבנה הנהלותיהן; המבנה החדש סימן את הירידה הסופית של התבנית הסקטוריאלית, ואת עליית המבנה הקונגלומרטי המוכר כיום.

בקבוצת 'בל"ל' הפך ארנסט יפת למנכ"ל יחיד, ולא חלף זמן רב והוא שימש גם כיו"ר מועצת-המנהלים השולט בקבוצה ביד רמה. עלייתו של יפת הנמרץ והאגרסיבי סימלה את הפיכתו של 'בל"ל' מבנק המשמש כ'מכשיר כספי' של ארגונים ציוניים קולוניזטוריים, לקבוצה פיננסית פרטית לכל דבר. שינוי זה התבטא בהחלפת מנהלים במטה, ובתמריצים למנהלים אגרסיביים בסניפים. מועצת המנהלים הורחבה והוכנסו בה אנשי קש שונים מתחומי הפוליטיקה והעסקים. אלה שימשו חותמות גומי של יפת, אם משום שלא הבינו בבנקאות ואם משום שעסקיהם היו קשורים בהתחייבויות ל'בל"ל'.

גם קבוצת 'דיסקונט' התארגנה מחדש, לאחר שבשנת 1969 נחתם רשמית הקרע בין הבעלים. הקבוצה פסקה מלהיות עסק משפחתי, והפכה לקורפורציה ציבורית בבעלות משפחות וקבוצות. טוען הארי רקנאטי: "... הדבר שציערני יותר מכל היה שאחי הניחו לי להבין כי רעיונותי מיושנים, כי הנני בעלתן מאוד וכי למעשה **כל עוד אנו מחזיקים בשליטה על הנהלת העסק, החלק שלנו בהון אינו עניין חשוב. לדידם מה שחשוב הוא מחיר המניות בשוק.** הם סרבו להיווכח כי הם יהפכו לפקידים המשרתים ציבור יותר ויותר ביקורתי וחמדן... " (*רקנאטי*, שם: 84). ללא ספק, אנו שומעים ברקע את הוויכוח בין מרקס לבין ובלן (פרק ב' לעיל) — ויכוח המסמן את המעבר ממשק ממון אל משק אשראי, שבו המנוף הפיננסי מחליף את הבעלות המשפחתית.

'בנק הפועלים' עבר אף הוא היערכות מחדש בסוף שנות הששים, עם כניסתו של יעקב לוינסון להנהלת הבנק. כמו מתחרהו, ארנסט יפת ב'בל"ל', דאג לוינסון לנפח את ההנהלה ואת מועצת המנהלים ולרוקנם מתוכֶן, על-ידי החדרת אנשים התלויים בו. כמו יפת, שלט גם הוא בקבוצה בעזרת צוות מצומצם של מנהלים שהחלטותיו היו סודיות. וכמו יפת, החל אף הוא במסע מהיר של איסוף נכסים ומיזוג בנקים קטנים.

ולהקים 'בנק רביעי' שיתחרה בהם. לדבריו: "... הבנק נועד להעמיד הלוואות להון חוזר לתעשיינים... " (*אליצור*, 1984: 91). הממשלה נהנתה לרכוש במחיר מנופח 26% ממניותיו וכן להלוות לו 25 מיליון דולר, הלוואה לא צמודה שלא נותר ממנה הרבה בעשור האינפלציוני שבא אחר כך (*דו"ח מבקר המדינה*, 1973: ע"ע 139-140). ספיר מצא באותה הזדמנות פתרון לבנקים קטנים מפסידים, שבעליהם היו מקורביו ושהוא לא רצה למזגם בשלושת הגדולים. הוא סיבסד לבעלי הבנקים הללו את הפסדיהם במזגו אותם ב'בנק הבינלאומי הראשון'. כך הצטרפו 'בנק לסחר חוץ' (של 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'), 'בנק לייצוא' (של האחים מאיר, וולפסון וקלור), 'בנק למלאכה' (בנק שהוקם לפני בחירות, כדי לקנות את ליבם של עסקני 'התאחדות בעלי המלאכה'), וכן 'בנק ישראלי לתעשייה' (שהוענק בזמנו לתעשיינים מקורבים). רוב השליטה הייתה בידי שתי קבוצות זרות: אחת מהן של משפחת ברונפמן, והשנייה של קבוצת 'פי.בי'. המשקיעים הזרים החזיקו ב-42% מהשליטה. בראש 'פי.בי' הועמד דוד גולן, לשעבר מנכ"ל משרד המסחר והתעשייה, ממקורבי ספיר. בשנת 1978 התברר שהמשקיעים הזרים של 'פי.בי' מכרו בחשאי את מניותיהם לאיש-קש, מגדל סוסים בשם ג'ון מארש, שמאחריו ניצב שאול אייזנברג. בסופו של דבר אכן התקיים רצונו של ספיר: 'הבנק הבינלאומי הראשון' עבר לשליטת 'התעשיינים' שספיר טיפח, הלא הם בעלי 'דנות'. אילו הצליחו בעלי 'דנות' להיפטר מהבנק 'בזמן' – כלומר תמורת 150 מיליון דולר, המחיר שהציע להם 'בנק מזרחי' – הם היו עשויים להיות מהזוכים הגדולים של הבורסה הישראלית שלפני המפולת. ושאר עלילות הבנק ופרשת אריאל שרון ומקורביו החאלביים, הלא הן כתובות על ספר הבנקאות הישרה של ישראל.

בשנים 1971-1969 רכש לוינסון את השליטה ב׳בנק הלוואה וחיסכון תל-אביב׳, על סניפיו המרובים. הוא הצליח למזג בקבוצתו את ׳בנק זרובבל׳ ואת ׳בנק תל-אביב לפיתוח משכנתאות׳. ב-1972 הוא רכש את ׳בנק יפת׳ מאת דודו של ארנסט יפת; ובשנת 1973 הוא רכש את ׳אמפ״ל׳ מאת ׳חברת העובדים׳. האימפריה הפיננסית הושלמה ב-1975, ברכישת הסניפים של ׳אקסצ׳יינג׳ נשיונל בנק אוף שיקגו׳. תהליך המיזוגים וההשתלטויות על הבנקים והפירמות היה מלווה לעתים קרובות בשיטות כוחניות, שבהן הצטיין לוינסון.[88] חלק מהמיזוגים כללו שוחד לעסקנים פוליטיים, על חשבון בעלי חסכונות קטנים.[89]

השלב החשוב ביותר, בצמיחתן של הקבוצות הפיננסיות, היה השתלטותן על חסכונות השכירים באמצעות שליטתן בקופות-גמל ובקרנות פנסיה. השלל הגדול של החסכונות היה מצוי בסקטור ההסתדרות, ועליו השתלט לוינסון. כבר הוזכר תהליך שבירת מועצות-הפועלים וכירסום האוטונומיה הכספית שלהן. הריכוז הסופי של השלל נעשה, בקלות יחסית, באמצעות השתלטותו של לוינסון על ׳גמול׳. בעת המיתון של שנות הששים, הפקיעו פנחס ספיר ומנהלי ההסתדרות את קרנות-הפנסיה של ההסתדרות — כדי להעביר כספים לידי ׳כור׳, ׳סולל בונה׳, ׳תיעוש׳ ופירמות הסתדרותיות אחרות שנקלעו לקשיים. הם בחרו שם נאה להפקעה זו: ׳התוכנית הכספית של חברת העובדים׳. לוינסון, שהשתלט על שבע קרנות הפנסיה ההסתדרותיות, הפך את חברת האחזקה שלהן, ׳גמול׳, למחלקה בתוך ׳בנק הפועלים׳. הוא עשה זאת כדי למנוע ביקורת של מבקר-ההסתדרות על השימוש בכספים. בידיו של לוינסון הפכה ׳גמול׳ למכשיר רב-עוצמה בהשתלטות על הקונצרנים התעשייתיים שהיו בבעלות הפורמלית של ׳חברת העובדים׳. הזיכיון שהיה ל׳גמול׳ כלל את הזכות להעביר לממשלה רק כמחצית הכספים תמורת אג״ח צמודות נושאות ריבית. ההחלטה לגבי ההשקעה של המחצית האחרת הייתה נתונה בידי מנהלי ׳גמול׳; כלומר, לוינסון החליט כיצד-כמה-ולמה להשקיע. כספים אלה לא היו צמודים, וניתנו כהלוואה מסובסדת למפעלים על פי שרירות-ליבו של לוינסון וללא ביקורת כלשהי. את הפרשי ההצמדה המסובסדים כיסה האוצר, כך שלוינסון הרוויח משני הכיוונים.

שיטות ההשתלטות שלו על הקונצרנים ההסתדרותיים היו דומות לשיטות ההשתלטות של קבוצת ׳דיסקונט׳ על נכסים תעשייתיים. הוא הנפיק מניות של ׳בנק הפועלים׳ או פירמות בנות שלו, והכריח את מנהלי קופות-הגמל של הבנק לקנות אותן במחיר מנופח. את כספי קופות-הגמל הילווה לקונצרנים ההסתדרותיים — אולם רק אם ניאותו לשעבד את נכסיהם ולפתוח בפניו את עסקיהם. הוא החדיר להנהלותיהם את

---

[88] *ילדין* (1980) ע״ע 133-139. *עמית* (1999) עמ׳ 280; *קוטלר* (1984).

[89] יאיר קוטלר טוען שלוינסון הצליח להשתלט על ׳הלוואה וחיסכון תל-אביב׳ ו׳בנק זרובבל׳ — לאחר שפיזר שוחד של כמיליון דולר בקרב חברי-כנסת ועסקנים מטעם הליברלים והמפד״ל, אשר ישבו בהנהלות הבנקים האלה. קוטלר סבור שהיחס המועדף של שר האוצר שמחה ארליך וסגנו יחזקאל פלומין ל׳בנק הפועלים׳, לאחר עליית הליכוד, נבע מכך ששניהם עמדו בראש הדירקטוריון של ׳הלוואה וחיסכון׳ (*קוטלר*, 1984: ע״ע 41-45, וכן *העולם הזה* 24.2.84). באופן דומה ׳ריפד׳ לוינסון את עסקני ׳חירות׳ — בעת שרכש את ׳בנק עממי׳ הכושל (שהסתבך בעסקי ׳קרן תל-חי׳), במחיר שהיה פי ארבעה מערכו (*העולם הזה* 1.2.84, 24.2.84).

אנשיו, ומהנהלות הקונצרנים שאב דירקטורים נאמנים למועצות המנהלים שלו. מאות מיליוני דולרים של חסכונות שכירים, שנשדדו ונשחקו, הועברו לנכסי הקונצרנים ההסתדרותיים שהלכו והתמזגו באימפריה של לוינסון. בסופו של דבר, הפכו כספים אלה למקור הכנסה הולכת וגדלה לשכבה צרה של ביורוקרטים-פיננסיירים, קציני צבא לשעבר ועסקנים פוליטיים. אלה היוו את השכבה הטכנוקרטית החדשה שהשתלטה על הקונצרנים, אשר היו כביכול בבעלות ההסתדרות.[90] זה היה קיצה של השיטה הסקטוריאלית. עתה ניצב משק קפיטליסטי מרוכז בידי שכבת מנהלים ובעלי-הון – צאצאי הבורגנות ו'המעמד החדש' המנדטוריים.

כך נוצרה האינטגרציה בין הקבוצות התעשייתיות והפיננסיות, שקיבלה תנופה בעת המיתון של אמצע שנות השישים. תהליך זה בלט מתחילת שנות השבעים, עם יציאת הממשל מפעילות תעשייתית ישירה. בתקופה זאת עברה ישראל את גל ההפרטה הראשון. הממשל החל למכור בסיטונות את נכסיו בענפי מפתח לקבוצות-ההון הגדולות, ועבר להכוונה עקיפה של המשק. הפירוש המעשי היה שממשל תמך, באמצעות תקציבים ודרך שוק ההון, בקבוצות-הון מקומיות ובקבוצות-הון בינלאומיות, שהחלו באותה תקופה להשקיע בישראל בעסקים בטחוניים. כך עבר המשק בתקופה קצרה שינוי מבני עמוק, שבאמצעותו השתרר משטר של העמקת ההצבר.

השינוי המבני לבש שלוש צורות עיקריות. הראשונה: תהליך של ריכוז הבעלויות באמצעות מיזוגים ורכישות. כך, 'הכלכלה הגדולה' השיגה שליטה מרוכזת בהפקת הרווח במשק. במקביל, הושגה שליטה יותר יעילה בוויסות כושר-הייצור בענפים האסטרטגיים במשק; ויסות כושר-הייצור הוא שיטה שמאפשרת שמירה על שולי רווח, במצב שפוחת הביקוש של עיקר אוכלוסיית השכירים. הצורה השנייה: עם ההאטה בגידול התפוקה האזרחית, שנשלטה על-ידי 'הכלכלה הגדולה' – הוסטו מקורות הולכים וגדלים לפעילות פיננסית, והאינפלציה התחילה לעלות. הנכסים הפיננסיים של קבוצות-ההון הדומיננטיות תפחו ביחס לפעילות המשקית, וחלקו של שכר העבודה בהכנסה הלאומית צנח למטה (להלן, פרק ה').

ההתפתחות השלישית והחשובה ביותר: ההישענות הגוברת של 'הכלכלה הגדולה' על רווחים בטחוניים. הסלמת הסכסוך הישראלי-ערבי, מאז המעורבות הישירה של המעצמות במזרח-התיכון, הביאה לעלייה בהוצאות הצבאיות, לגידול מהיר בייבוא הצבאי מארה"ב ולצמיחת הייצוא הצבאי; זה האחרון נועד ברובו לעולם הפריפריאלי, ובעיקר לדיקטטורות ולמשטרים צבאיים כמו דרום-אפריקה, פנמה, טייוואן, אקוודור, זאיר, תאיילנד, ניגריה ואיראן.

בדומה לשינוי המבני שעברה ארה"ב – 'ההטיה הצבאית' שעברה ישראל, מאז סוף שנות השישים, הפכה לתהליך הדומיננטי של ההצבר. 'ההטיה הצבאית' הֵרעה את המצב

---

[90] בסופו של דבר 'השיטה', שלוינסון היה אחד ממשרתיה הנאמנים, מחקה אותו. לוינסון, שהתמחה בריקון נכסים רדומים והעברתם בעסקות סיבוביות לפירמות בשליטתו, התאבד באופן דרמטי ב-1984 (כמו אברהם עופר, שר השיכון בממשלת רבין הראשונה, שלוינסון דאג להפלילו); היה זה לאחר שהתגלתה מזימתו, לרוקן את נכסי 'בנק-הפועלים' ולהעבירם לפירמות השקעה של מקורביו בארה"ב. עם זאת, לוינסון הקדים את זמנו: רוב האימפריה שהוא טרח להקים נבזזה, בשיטות דומות לשלו, על-ידי גיבורי הבורסה של שנות התשעים.

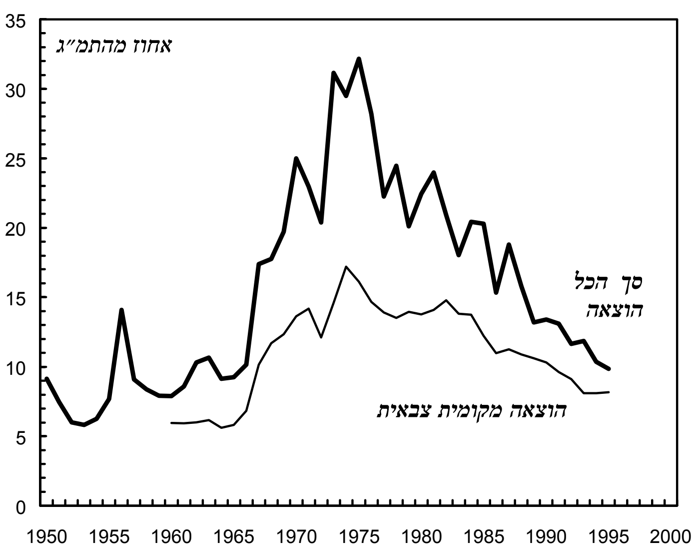
המצרפי במשק: מצד אחד, היא הסיטה את מרכז הפעילות המשקית מצמיחה כללית, אל עבר עסקים שלא היה להם שום סיכוי להצליח בתחרות במשק העולמי; מצד שני, עסקים אלה היטיבו עם קבוצות-ההון הדומיננטיות. ההשקעה הגולמית בישראל, אשר עד תחילת שנות השבעים, הייתה יותר מ-30% מהתוצר המקומי הגולמי, התחילה לשקוע. בסוף שנות השבעים, היא כבר התקרבה לכחמישית מהתמ״ג; ובסוף שנות השמונים היא הגיעה לרמה של 15% מהתמ״ג. כך התפצל המשק לשניים: מצד אחד, משק דינמי של מלחמה מתמדת – הנשען על מכסי-מגן, סובסידיות, הקלות-במס ומענקים, שרובם הופכים לרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳. במקביל, משק אזרחי – שתפוקתו צמחה בשיעורים גבוהים עד לשנות השבעים, ועתה היה הולך ושוקע במיתון.

ח. *ההצבר הפיננסי-צבאי*

שרטוט ג׳2 מתאר את צמיחת ההוצאות הצבאיות בעידן כלכלת המלחמה המתמדת של ישראל, מסוף שנות הששים ועד אמצע שנות השמונים. השרטוט מציג שתי קטגוריות: האחת היא סך הוצאות הביטחון המקומיות; והשנייה היא סך הוצאות הביטחון, הכוללות גם את הסיוע הצבאי האמריקני. שתי הקטגוריות מוצגות כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי.

שרטוט ג׳2

ההוצאה הצבאית בישראל (כאחוז מהתוצר המקומי)

מקור: למ״ס.

ניתן לראות, כי מייד לאחר המיתון של אמצע שנות הששים ומלחמת יוני 1967, מתחילה עלייה תלולה בהוצאות הביטחון. העלייה בהוצאות באה במחזורים, וכל מלחמה העלתה אותן לשיא חדש. שיא אחד נקבע במלחמת ההתשה בסואץ, השני

במלחמת אוקטובר, השלישי במבצע ליטני והאחרון במלחמת לבנון. במרוצת עשרים שנות 'ההטיה הצבאית', ההוצאות הבטחוניות היוו בממוצע 25% מהתמ"ג, וההוצאות הבטחוניות המקומיות (ללא ייבוא בטחוני) היוו 15% בממוצע מהתמ"ג.

קטגוריה שלישית, שאינה מופיעה בשרטוט, היא 'סך הקניות הבטחוניות המקומיות' (ההוצאות הבטחוניות המקומיות מורכבות מקניות ומשכר). באותה תקופה, הקניות הבטחוניות המקומיות היוו בממוצע 15% מכלל ההכנסה הגולמית של הסקטור העסקי.

מאחורי החזית המצרפית הזאת פעל המכניזם של ההצבר הפיננסי–בטחוני. מכניזם זה הגיע לשלמות אופיינית בקבוצת 'דיסקונט'. ב-1968 גייסה הקבוצה את דן טולקובסקי להנהלת 'דיסקונט השקעות', כדי שבאמצעות קשריו יפתח לקבוצה דלתות בעסקי הנשק. תחום זה החל להתפתח בשנות הששים, כשהמעצמות החלו למכור למזרח-התיכון נשק יקר ועתיר טכנולוגיה. טולקובסקי לא איכזב את הבעלים. מייד עם כניסתו, הוא החל במינוי רשת דירקטורים של קצינים בכירים ששירתו קודם לכן בצבא, במוסד ובשב"כ; הם הועמדו בראש פירמות ומרכזי רווח, ש'דיסקונט' קנתה או פיתחה. באותה תקופה, הקבוצה שיכללה את שיטת ההצבר הפיננסית–צבאית.

צד אחד בשיטה היה מורכב מרווחים ב'מעלה הזרם'. אלה ניזונו משלושה ערוצים: ראשית, סיבסוד ממשלתי (בעיקר משרדי האוצר, התעשייה-והמסחר) בפרויקטים טכנולוגיים-צבאיים; שנית, מכירות מובטחות למשרד הביטחון; שלישית, הגנה מפני ייבוא מתחרה זול. זהו צד אחד של ההצבר.

הצד השני בשיטה גָרף רווחים ב'מורד הזרם': אלה כללו שני תהליכים: ראשית, הנפקה בבורסה במחירים גבוהים, של מניות הפירמות של הקבוצה שעסקו בפרויקטים ובמכירות בטחוניות; שנית, הרצת המניות, תימרונן ומכירתן – אם במסחר רגיל ואם בעזרת 'המשקיעים המוסדיים' – באמצעות סניפי בנק 'דיסקונט', קרנות-הנאמנות, חברות השקעה, פירמות, וקופות-הגמל שבשליטת הקבוצה. שיטה זאת הגדילה את רווחיה ונכסיה של קבוצת 'אי.די.בי' באמצעות 'בנק דיסקונט' ודרך 'דיסקונט השקעות'. למן 1968, הרווחים שספגה הקבוצה מאת פירמות הנשק שלה התחילו להיות משמעותיים.

בין הפירמות המפורסמות היו: 'אלרון' (שהוקמה בשותפות עם 'T.R.W' שבבעלות משפחת רוקפלר); 'אלביט', שהייתה שותפה עם C.D.C והרוויחה ממכירת ציוד למכ"ם ומערכות אלקטרוניות לחיל-האוויר – אשר, לאחר האמברגו הצרפתי, עבר לציוד אמריקני; 'ישקר' ו'להבי-ישקר', בשותפות עם סטף ורטהיימר;[91] ועוד עשרות פירמות נשק קטנות שצמחו מאז שנות השבעים, ביניהן: 'פיברוניקס', 'אופטרוטק', 'אלאור', 'יהודה רשתות פלדה', 'מונוליט' ועוד. באותה תקופה הירבו לבלוט פירמות מקבוצת 'אלרון'-'אלביט'; אלה התפתחו עם הגידול המהיר בתקציב הצבאי של הממשל הישראלי, סובסדו בתקציבי ממשלה שונים, קיבלו הטבות בשוק ההון ('חוק אלסינט'), מיעטו בתשלומי מסים, ושימשו בסיס לנכסים הפיננסיים המתנפחים של קבוצת 'אי.די.בי'.

---

[91] סטף ורטהיימר, שהיה חבר-כנסת מטעם ד"ש (מפלגה שהורכבה בעיקר מהצמרת הפיננסית–בטחונית של ישראל), נחשב לחסיד ומפיץ של אידיאולוגיית איין ראנד בישראל. ואכן לא רבים בישראל יכולים להתגאות בכך שהצליחו גם לסחוט מהממשל הגנה וסיבסוד כה רבים, דרך משרד הביטחון ופטרוניו בקבוצת 'דיסקונט', וגם להופיע כגיבורי 'היוזמה החופשית'.

שאר קבוצות-ההון, הדומיננטיות או הסַטיליטיות, פיתחו שיטות דומות עד להפליא. השיטות התבססו בדרך כלל על הישענות גוברת על משרד הביטחון במכירות מקומיות, סיבסוד הייצוא הצבאי באמצעות שלוחות הממשלה (האוצר, משרד התעשייה-והמסחר, בנק ישראל), הגנת מכס, סיבסוד הלוואות, מענקים ופטורים-ממס.

דמיון מפתיע התגלה גם בגיוס המסיבי של קצינים-בדימוס להנהלות הקונצרנים. כך אירע גם ב׳כור׳, אשר אחרי 1967 עברה לעסקי נשק. את התפנית הביא מינויו של מאיר עמית, אשר ב-1968 מונה למנכ״ל ׳כור׳.[92] עמית היה בשנות הששים, ראש ׳המוסד׳ וראש המודיעין הצבאי. הוא הזרים להנהלות ׳כור׳ את חבריו הקצינים. רובם היו אוהדי מפלגת רפ״י שהקימו שמעון פרס ומשה דיין. יותר מאוחר הם היוו את הגרעין המרכזי של ד״ש, שהקים יגאל ידין, אף הוא רמטכ״ל לשעבר.[93]

כאשר הפך עמית לשר התחבורה בממשלת בגין, החליף אותו כמנהל ׳כור׳ ישעיהו גביש שהיה אלוף פיקוד דרום. הפנינה בכתר ׳כור׳ הייתה חברת-הבת ׳תדיראן׳. בראשה הועמד אלקנה כספי, שהיה סגן מפקד חיל הקשר וחבר מפלגת רפ״י. בהנהלתה ישבו קצינים בכירים כמו יהושע שגיא, מפקד חיל המודיעין במלחמת-לבנון וח״כ מטעם ׳הליכוד׳, ואלי הלחמי שהיה סגנו של שגיא בחיל המודיעין.

בשנות השבעים, אנשי רפ״י-ד״ש היו דומיננטיים בקומפלקס הבטחוני-עסקי של ישראל. בין הבולטים היה אדולף שווימר, ממקורבי פרס שהיה אחד מגיבורי פרשת ׳איראן-גייט׳. הוא ניהל את ׳התעשייה האוירית׳, שהנהלתה הורכבה כמעט כולה מחברי רפ״י; גם אחר כך המשיך לנהל עסקי נשק, בשירותו של אייזנברג. דמות ידועה אחרת ברפ״י הייתה צבי צור, שהיה רמטכ״ל ולאחר-מכן עוזרו של דיין כשהאחרון היה שר ביטחון בממשלת ׳העבודה׳ של גולדה מאיר. הוא מונה, באופן טבעי, לעמוד בראש ׳כלל-תעשיות׳, כשהחל מרוץ עסקי הנשק של קבוצות-ההון הגדולות. בנימין פלד, אף הוא היה אוהד רפ״י ופעיל בד״ש, הועמד בראש ׳אלביט׳ מקבוצת ׳דיסקונט השקעות׳, שעסקה בייצור נשק ואספקתו לחיל-האוויר הישראלי. אלוף לשעבר פלד, בעל דעות מיליטריסטיות הקשורות בתורת הגזע, היה מפקד חיל-האוויר; הוא מונה כמנכ״ל ׳אלביט׳ על ידי אלוף לשעבר טולקובסקי, ששימש מפקד חיל-האוויר ואשר מדרך הטבע היה חבר פעיל ברפ״י ובד״ש.

---

[92] המינוי של מאיר עמית היה טיפוסי למשטר: ״... באביב 1968 כאשר חלפו חמש שנים מאז בואי ל׳מוסד׳, נתקפתי בהרהורי פרישה... הלכתי אפוא לאשכול ושטחתי לפניו את הרהורי... הצעות לתפקידים לא חסרו לי: לנהל את ׳אל-על׳, להיות מנכ״ל ׳צים׳ ועוד. אחדות מהן קסמו לי, ואחרות פסלתי לאחר בירור. בסופו של דבר קיבלתי את הצעתו של אשר ידלין, אשר שימש באותם ימים מזכ״ל חברת העובדים, לנהל את קונצרן ׳כור׳. ההחלטה התקבלה אצלי אחרי סדרת פגישות עם חברים: עם מנכ״ל ׳כור׳ היוצא, יצחק עילם, ועם גיסי, משה קלמן שהיה אז חבר הנהלת ׳כור׳. אני זוכר בבהירות את פגישתי עם אשר ידלין בביתו של ידידנו המשותף, אלוף (מיל.) משה גורן, שכיהן בימים ההם כמנכ״ל ׳המשביר לתעשייה׳. בפגישה זאת נתתי את הסכמתי לקבלת התפקיד... אני חייב לציין, כי מזכיר ההסתדרות דאז, אהרון בקר, שהיה דרך אגב, ידיד קרוב של הורי, לא עמד בדרכי... ״ (*עמית*, 1999: ע״ע 266-267).

[93] כותב מאיר עמית: ״... מדרך הטבע, רבים מהמינויים החדשים ב׳כור׳ היו קציני צבא בכירים, קראתי לדגל אנשים שהכרתים מקרוב והייתי בטוח בכישוריהם, באמינותם ובנאמנותם... מיד הואשמתי בהקמת מטכ״ל זוטא של צה״ל ב׳כור׳...״ (*עמית*, שם, 269).

קבוצת 'כור' התעוררה לאחר המיתון ומלחמת יוני 1967, והחלה להגדיל את נכסיה. האשראי הזול שסיפקה לה קבוצת 'הפועלים', באמצעות הממשל וקרנות הפנסיה, התחבר היטב לגידול בהוצאות הצבאיות ולעליית הביקוש הכללי. בשנת 1967 העסיקה 'כור' כ-10,000 עובדים והפסידה כ-4 מיליון דולר; בשנת 1974 כבר העסיקה 22,000 עובדים והרווח הנקי היה 16 מיליון דולר. המפעלים המבוזרים, שבראשם עמדו 'קונסולים' אוטונומיים ושנוהלו בשיטות כספיות שונות, אוחדו במתכונת צבאית-ביורוקרטית שכונתה 'חטיבות'. הוחלפו המנהלים של שלוש-עשרה ה'חטיבות', לרוב בקצינים בכירים לשעבר, ושיטות הבקרה הכספית אוחדו, בשליטתה של קבוצת האחזקה בתל-אביב. לכך התלווה גם קיטוב עוד יותר בולט בין הכנסות המנהלים הבכירים של הקבוצה לבין שכרם של הפועלים במפעלים. 'כור' החלה במסע רכישות מהיר של עשרות מפעלים פרטיים וציבוריים, ששקעו בבעיות מימון בתקופת המיתון. בין השאר, השתלטה 'כור' על ענף הצבעים, צירפה בתי-יציקה נוספים, הגבירה שליטתה בענף שמני-המאכל, נכנסה לענפי התרופות והרכב, והחלה להפוך למובילה בישראל בתחום המסחר הבינלאומי. אולם, עיקר הגידול ברווח נבע ממכירות נשק לשוק הבינלאומי באמצעות 'כור סחר'; זו נוהלה, בין השאר, על ידי בני גאון ויוסי הראל הזכור לטוב מעסקי הבשר. מטבע הדברים, עסקי הנשק של 'כור', השתלבו, לעתים ללא הפרדה ברורה, עם פעילויות 'המוסד' והדיפלומטיה הישראלית והאמריקנית; עסקים אלה פרחו בעיקר בדרום-אפריקה, באפריקה המזרחית ובדיקטטורות צבאיות באמריקה הלטינית.

חלק לא-מבוטל מהגידול במכירות הבטחוניות המקומיות והבינלאומיות נבע מהגידול בפעילות 'תדיראן', שהייתה בתחילה חברת-בת משותפת ל'כור' ולמשרד הביטחון.[94] ב-1969, לאחר שאלקנה כספי לשעבר סגן מפקד חיל הקשר, הפך למנהל 'תדיראן', העביר משרד הביטחון את מניותיו לידי 'G.T.E', קונצרן נשק בינלאומי, שהיה עד 1987 שותף של 'כור' ב'תדיראן'. תוך זמן קצר הפכה 'תדיראן' לענק, שבלע עשרות פירמות בתחום האלקטרוניקה, הקשר והמחשבים.

ככל שהתגבר הסכסוך הערבי-ישראלי, וככל שגדלו הוצאות הביטחון המקומיות והסיוע האמריקני – כך תפחו רווחיה של 'תדיראן'. הפירמה נחשבה בדרך-כלל לקונצרן עצמאי למחצה בתוך 'כור', בעיקר בגלל יכולתו הגבוהה בתחום המימון-העצמי: יכולת זאת נבעה ממכירות מובטחות למשרד הביטחון ולפירמות נשק אמריקניות, כתוצאה מ'הסכם הגומלין' בין ישראל ובין הממשל האמריקני. כמו בכל קונצרן העוסק בטכנולוגיה צבאית – סעיף הגברת המכירות החל להוות נושא חשוב, בעיקר לאחר מלחמת לבנון. 'תדיראן' פנתה להתפשטות אל כל תחום אפשרי; המטה שלה התמלא במנהלי מכירות שהיו קצינים בכירים בצבא, ושעיקר כישוריהם היו בקשריהם עם זרועות הביטחון, אשר רוכשות ציוד אלקטרוני.

[94] בהנהלת החברה בשנות השישים היה ניתן למצוא בין השאר את אורי לוברני, משה קשתי, דב תירוש, יוסף גיל וגדעון פרסקי (אחיו של שמעון); כולם היו מנהלים בכירים בארגונים שונים של משרד הביטחון, השב"כ והמוסד. כמו-כן נמצאו שם עו"ד חיים צדוק, שר המסחר והתעשייה בתקופת המיתון של אמצע שנות השישים, ושר המשפטים בממשלת מאיר, שמשרדו יצג את 'תדיראן'.

כפי שהדגישו סוויזי ובאראן ונאו-מרקסיסטים אחרים — קונצרנים תעשייתיים, המצויים במשטר של קפיטליזם מונופולי, עוברים לפעילות פיננסית ההופכת למוקד הגידול ברווחים.[96] פעילות זאת משנה את הרכב המנהלים, ומעלה אנשי פיננסים אל עמדות ניהול.

וכך, בתום עידן ההתרחבות של 'תדיראן' בניהולו של אלקנה כספי, המהנדס והקצין לשעבר, הגיע תורו של יגאל נאמן רואה החשבון, שניסה לקצץ עלויות בעת המיתון במכירות מאז 1985. מאז, 'תדיראן' דרכה במקום וחיכתה לשינוי מבני במשק, אשר יביא עימו משטר הצבר חדש.[97]

גם קבוצת 'כלל' התגבשה כקונצרן תעשייתי לקראת סוף שנות הששים. היא החלה את דרכה כחברת השקעות, בשליטת משקיעים יהודים זרים וקבוצות מקומיות. בתוך שנים ספורות — לאחר שהממשלה כיסתה, כהרגלה, את ההפסדים הגדולים — לא נותרו כמעט משקיעים זרים, והשליטה בקבוצה התרכזה בידי 'הפועלים' ו'אי.די.בי'. ב-1966 מונה אהרון דברת למנהלה, לאחר שהחליף את בֶּנו גיטר איש 'אי.די.בי'; בשנת 1969 החלה 'כלל' להתארגן-מחדש — ולא עבר זמן רב, והיא התפשטה כתמנון השולח זרועותיו אל כל עמדות-המפתח במשק. "... בדרך כלל רכשה 'כלל' חברות או מפעלים קיימים תוך ניצול קשיים עסקיים שהיו לחברה זאת או אחרת ורכישתה במחיר זול ובתנאים נוחים. השקעות אלה מומנו בחלקן הגדול על ידי הלוואות לטווח ארוך ממקורות ממשלתיים בין אם היו אלה הלוואות חדשות ל'כלל' או הסבת הלוואות ישנות שניתנו לבעלים קודמים. תהליך הצמיחה המהיר הפך את 'כלל' לחברת ההשקעות הגדולה ביותר במשק... " (*אהרוני*, 1976: עמ' 299).

---

[96] פרק ב', לעיל.

[97] 'כור' שבה והשתלטה על 'תדיראן' אחרי פרישת אלקנה כספי שקיבל תמיכה ממנהלי G.T.E אלה החליטו למכור בשנת 1983 חלק מהמניות ל'כור' — לאחר שנוכחו שההוצאות הביטחון בישראל פסקו לצמוח בקצב מהיר לאחר מלחמת לבנון, וש'תדיראן' מנסה להיכנס לשוק האמריקני, עד כדי תחרות עם G.T.E עצמה. כך או אחרת, 'תדיראן' הייתה בקשיים לא פחות מפירמת האם שלה 'כור'. המיתון במכירות המקומיות, חוסר ההצלחה להשתלב במכרזים גדולים של הצבא האמריקני, הגבלות האשראי שהוטלו על הפירמה על-ידי 'בנק ישראל', והגבלות שהוטלו עליה בגיוס אשראי בחו"ל במרוצת שנות השמונים — הפילו אותה לבסוף, כמו את 'כור', בידי קבוצות-הון זרות (פרק ז' להלן).

הנכסים החשובים של ׳כלל׳, בשנות השבעים והשמונים, היו השליטה, מוחלטת או חלקית, בענפים רבים במשק הישראלי: בענף הטקסטיל באמצעות ׳כללטקסט׳; בענף הבטון המוכן באמצעות ׳מודול בטון׳; בענף המזון המוכן הקפוא באמצעות ׳סנפרוסט׳; בענף הנייר באמצעות ׳נייר חדרה׳; בגומי לשימושים צבאיים באמצעות ׳פרנץ לוי׳; ובענף הביטוח באמצעות ׳כלל ביטוח׳ — לאחר שהאחרונה בלעה עד סוף שנות השמונים את מרבית פירמות הביטוח הבינוניות והקטנות.

בין המיזוגים החשובים שעשתה ׳כלל׳ היו בליעת ׳גאס-רסקו׳ ב-1969, שממנה צמחה ׳כלל תעשיות׳, והמיזוג ב-1973 עם ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳. זו האחרונה העבירה ל׳כלל׳, בין השאר, את פירמות הנשק ׳אורדן׳ ואת מפעלי ההרכבה בנצרת, וכן את חלקה במונופול המלט ׳נשר׳. האינטגרציה של ׳כלל׳ עם קבוצות-ההון הגדולות לאחר המיתון של אמצע שנות השישים, איפשרה להן לרכוש ולהשתלט יחד על נכסים ולהניח את הניהול בידי ׳כלל׳. דוגמאות: ׳כלל׳ הייתה שותפה עם ׳דיסקונט השקעות׳ בשליטה ב׳ניר חדרה׳; ׳כור׳ הייתה שותפה של ׳כלל׳ בשליטה על ׳נשר׳; ׳אלרון׳ מקבוצת ׳אי.די.בי׳ שלטה יחד עם ׳כלל אלקטרוניקה׳ ב׳סייטקס׳, ועוד.

׳כלל׳ לא פיגרה אחר הקונצרנים האחרים גם בכניסה לתחומים הרווחיים ביותר של שנות השבעים והשמונים: נשק ופיננסים.

לא רק ש׳כלל׳ הפכה לספקית חשובה של הצבא — בענפי הטקסטיל, המלט, הגומי, המזון, הרכב, ומוצרים אזרחיים שונים — אלא שבאמצעות ׳אורדן׳ היא גם סיפקה לצבא את טנק ׳המרכבה׳ על כל פיתוחיו; באמצעות מפעל ההרכבה בנצרת, היא סיפקה קומנדקרים ורכב משוריין; ובאמצעות ׳אי.סי.איי׳ היא סיפקה מערכות תקשורת ומגדלי פיקוח. התשלובת הפיננסית-צבאית הזאת ניזונה מהוצאות הביטחון הגדלות; אלה מומנו, בחלקן, ממענקים ומלווים מממשל ארה״ב, ובחלקן, מהגדלת החוב הפנימי. כאן היה טמון העוקץ של ההצבר הפיננסי-צבאי.

בשוק ההון, קבוצות-ההון הגדולות הפכו למתווכות בלעדיות של הממשלה. מצד אחד פעלה הממשלה באמצעות מדיניות ׳ספיגה׳. פירושה המעשי של ׳הספיגה׳ היה שאיבת הנכסים הפיננסיים שהצטברו בבנקים הגדולים אשר ריכזו את החסכונות הקטנים — והפיכתם לאגרות-חוב ממשלתיות נושאות רווחים וצמודות לאינפלציה, תוך תשלום עמלה לבנקים. הסדר זה התאפשר משום שהבנקים הגדולים היו גם ׳משקיעים מוסדיים׳, בגלל שליטתם בקופות-גמל, קרנות-נאמנות ופירמות ביטוח. מצד שני, ביצעה הממשלה את מרבית הקצאותיה במשק דרך הבנקים הגדולים. יש סיבה להניח כי חלק הארי של ההקצאות המועדפות, כמו ׳האשראי המוכוון׳ ותשלומי העברה אחרים, נספגו בסופו של התהליך בנכסי ׳הכלכלה הגדולה׳. בקיצור: קבוצות-ההון הגדולות נהנו לא רק מהוצאות הביטחון הגבוהות, אלא גם מתוצאות המימון של הוצאות אלה; כלומר, מהגדלת החוב הממשלתי הצמוד.

קפיטליסטים ונושאי כליהם האידיאולוגיים, בדרך-כלל, ידועים בתלונותיהם על הגירעון התקציבי של הממשלים ועל פגיעתו בהשקעות הפרטיות. אבל במשק המלחמתי של שנות השבעים והשמונים, הקפיטליסטים של ישראל לא נראו מאוכזבים במיוחד מההסדר הפיננסי-צבאי. ראשית: תוצאת ההסדר הייתה, בין השאר, חוב פנימי תופח של הממשלה, שתרם לשיעור ריבית תלת-ספרתית. שיעור ריבית זה היטיב עם קבוצות-ההון הגדולות, בגלל שליטתן באשראי שאיפשרה להן לקבוע מירווח ריבית

ריאלי של 15%-20% בין הפקדות והלוואות. שנית: ההסדר איפשר להן להריץ אינפלציה, שניפחה את גידול הרווחים בקצב מהר יותר מקצב עלייתו של השכר המאורגן.[98]

למרות זאת, לא היה די בתהליך זה של תלות הדדית גוברת בין הממשל וקבוצות-ההון; היה צורך ביותר, כדי לשמור על קצב גידול הנכסים של קבוצות המפתח במשק. ואכן, כשהתחיל עידן 'השגשוג' בראשית שנות השבעים, גברה הביקורת על 'המעורבות הממשלתית'; התחילו מסעות תקשורת בדבר הצורך ב'ליברליזציה משקית'; בדבר ההכרח להיפטר מ'השיטות הבולשביקיות' ולאמץ את מודל 'הניהול התקין' האמריקני. הסיבה ללחץ הגובר ל'ליברליזציה', לא היה לה מאומה עם 'הקצאה יעילה של מקורות'. למעשה, ככל שהממשלה נסוגה מניהול ההשקעות הישירות במשק ('שיטת ספיר'), כך נטתה לרדת ההשקעה הנקייה המצרפית. הסיבה העיקרית הייתה השתלטותן הגוברת של קבוצות-המפתח במשק על שוק ההון. קבוצות אלה — באמצעות הבנקים הגדולים — החלו לנהל, למעשה, מדיניות מוניטרית מקבילה לזו של הממשלה. הן עסקו ב'הדפסת כסף' באמצעות שיערוך אגרסיבי של מניותיהן, ותוך ניהול מדיניות 'ספיגה' משלהן. הן הרחיבו את מערכת האשראי באמצעות מיחזור הולך וגדל של כספים. לבסוף, הן הרחיבו את מיחזור הכספים אל מחוץ לגבולות ישראל, באמצעות רכישת בנקים ופירמות פיננסיות בחו"ל. בשיאה, כונתה השיטה הזאת, בשם רשמי מטעה: 'ויסות'.

משמעות 'הוויסות' הייתה פשוטה: הקבוצות הנפיקו מניות מכל סוג וצבע, בעיקר מניות של עצמן, במחירים דמיוניים שקיבלו גושפנקה מאת רשת מדינתית צייתנית של פקידים, רואי-חשבון, עורכי-דין, עיתונאים ושאר אנשי חגורת הלגיטימציה. לאחר מכן הן הריצו למעלה את מחירי המניות. מדובר, כמובן, בכל סוגי המניות, ולא רק במניות הבנקאיות.

למעשה, הקבוצות הבנקאיות קיבלו זיכיון מטעם הממשלה לנהל את הבורסה ובעצם את כל שוק ההון — ובתנאי שיפרישו עמלות בצורת מיסים. הזיכיון הזה התגבש במקורו בשנות הצמיחה המהירה; באותה עת, הממשל הקצה ישירות את האשראי, ואילו הפעילות בבורסה לניירות-ערך בתל-אביב הייתה כמעט אפסית. לקראת אמצע שנות השבעים, קבוצות-ההון הגדולות התחילו לנהל תחרות ישירה בממשלה על השליטה בשוק ההון: "... באמצעות הויסות האגרסיבי שהחל בשנים 1977-1978, יצרו הבנקים 'ניר ערך חדש' המשלב את התכונות של מניה ואג"ח צמודה למדד, ובכך חדרו לאותו חלק של השוק שהיה קודם לכן כמעט בלעדי לממשלה... " (*בייסקי*, 1986: עמ' 59).

הבנקים הנפיקו, למעשה, שטרות כסף בעלי תכונה מופלאה: הייתה להם יכולת להגדיל באופן אקספוֶנטי את ערכם. המרוויחים הגדולים משיטה זו של הדפסת כסף היו כמובן, בעלי מכונות הדפוס: בעלי-המניות הגדולים, אשר נכסיהם התנפחו בקצב מהיר יותר מאשר שיעור האינפלציה הכללית. מאחר שבעלי-המניות הגדולים היו גם בעלי 'הכלכלה הגדולה', הם אלה שקבעו את קצב שיערוך המניות — ובסופו של דבר, גם את קצב האינפלציה. כך יצא, שמחירי המניות בבורסה התל-אביבית, שהיוו 8% מהתוצר הלאומי הגולמי של 1973, הגיעו ל-99% מהתל"ג בשנת 1982.[99] בישראל, אמנם, לא קיימת שום סטטיסטיקה רשמית או בלתי-רשמית על חלוקת העושר — בכל

---

[98] על פרטי השיטה: פרק ה', להלן.

[99] מחירי המניות: בנק ישראל, *דו"ח שנתי* (1974) עמ' 445, שם (1983), עמ' 282. נתוני התל"ג: ל.מ.ס (1986) *שנתון סטטיסטי לישראל*; ל.מ.ס (1986), *חשבונות לאומיים 1972-1985*, עמ' 166.

זאת ברור ששיטת הצבר זאת חוללה שינוי חריף לא רק במבנה חלוקת-ההכנסות, אלא במבנה החברה הישראלית בכללותו.

לסיכום: מאז ראשית שנות השבעים, החלו לבלוט תוצאותיו של הקיטוב במבנה יחסי הכוח בישראל. המעוררים 'החיצוניים' של הצמיחה — ההגירה המהירה, ייבוא ההון האזרחי החד-צדדי, התרחבות שוקי הצריכה, העבודה הזולה בעקבות כיבוש השטחים — הגיעו לקיצם. המשק עבר שינוי מבני. השינוי התרקם באופן סמוי בשנות החמישים והששים, ולבש צורה של משטר חדש המאופיין בחתירה להעמקת ההצבר הדיפרנציאלי. במשטר זה, הרווחיות של בעל-הון הפכה יותר ויותר לתלויה, מצד אחד, ביכולתו לבלום את כושר-הייצור, ומצד שני, ביכולתו לחולל אינפלציה שתגדיל את חלקו בסך ההכנסות, במשק חסר הצמיחה. תהליך זה, של ריכוזיות השליטה והבעלויות, נעשה תוך כדי כירסום מתמיד בכוחו הפוליטי של השכר המאורגן ותוך כדי שְחיקה מתמדת בכוח הצריכה שלו. כתוצאה מכך, המשק החל לסבול באופן כרוני מ'עודף כושר ייצור'; כלומר: 'עודף' של רמת תפוקה, העולה על מה שניתן למכור במחירים נושאי רווח. תוצאה חשובה אחרת הייתה הירידה המתמדת של ההשקעה הנקייה במשק. למן 1973 ועד 1986, ירדה ההשקעה הנקייה ב-76 אחוז. ב-1973 הגיעה ההשקעה הנקייה ל-21 מיליארד ש"ח; ב-1978, שנת 'המהפך הכלכלי' ותחילת עידן האינפלציה המואצת, ירדה ההשקעה ל-12 מיליארד ש"ח; וב-1986, שנת 'המדיניות הכלכלית החדשה', היא הגיעה לשפל: 5 מיליארד ש"ח.[100]

יחד עם ההאטה, באה האינפלציה. בתחילת שנות השבעים הייתה האינפלציה בשיעור של 10%; בסוף שנות השבעים היא התקרבה ל-100%; באמצע שנות השמונים היא כבר הגיעה לרמה של 400% ויותר. תקופה זאת, של משבר סטגפלציוני מצרפי, הייתה העידן המוזהב של 'ההון הדומיננטי' בישראל.

ט. המיסוד הפוליטי של משטר העמקת ההצבר

וכך, מאז שנות השבעים עלתה 'הכלכלה הגדולה' שבמרכזה ניצב 'גרעין' של קבוצות-הון דומיננטיות. קבוצות אלה חלשו על שני תחומים, שהפכו להיות המקור העיקרי להשתלטותן על תהליך ההצבר: נשק ופיננסים. סייעו לתהליך זה התגברות הסכסוך הערבי-ישראלי ומעורבותן של המעצמות הגדולות מצד אחד, והאצת האינפלציה מצד שני. אופי ההצבר החדש הביא להתנפחות מהירה של נכסים ולקיטוב הולך וגדל בחלוקת ההכנסות והרכוש; אלה הזינו, ביתר שאת, את תהליך הסטגפלציה. ככל שהמשק המלחמתי התרחב, והגיב לסכסוך במזרח-התיכון ולמעורבות הגוברת של המעצמות, כך גדלו הוצאות הביטחון, ועימם, חובות הפנים, שהגדילו את רווחי 'הכלכלה הגדולה' ואת שליטתה בשוק ההון. הממשלות הישראליות איבדו את דרכן המדינית ואת שליטתן במשק; הן נאלצו להיכנס להתחייבויות-חוץ הולכות וגדלות אשר הפכו אותן לתלויות לא רק בממשל ארה"ב אלא גם בקבוצות-ההון הגדולות בישראל, בעיקר ככל שמדובר בחובות לטווח קצר.

---

[100] הנתונים מובאים במחירים קבועים של 1980.

כאן נכנסו גורמים חדשים, שהשפעתם מורגשת כיום היטב בחברה הישראלית: אלה הם הממשל האמריקני, פירמות נשק אמריקניות וקבוצות-הון בינלאומיות. תהליכים אלה היו כרוכים בשינוי מוחלט של מבנה יחסי השליטה בישראל — וכחלק מכך גם בשינוי המבנה הפוליטי הפורמלי בישראל — שהשתקף בעליית 'הליכוד' והקואליציה הלאומנית-דתית, אשר החזיקה בשלטון הפורמלי במשך חמש-עשרה שנים רצופות.

מרבית העוסקים בפוליטיקה הישראלית רואים בשינוי 'מהפך אלקטורלי' גרידא. ההסבר העיקרי שלהם בדבר עליית 'הליכוד' וירידת 'העבודה', מסתכם בטענה שישראל עברה משיטת שלטון סמכותית של 'מפלגה דומיננטית', שבה שררה תרבות פוליטית 'סוציאליסטית' מזרח-אירופית — לשיטה דמוקרטית יותר, ל'מערכת תחרותית' של שוק אלקטורלי על-פי הנוסח האמריקני.[101] השינוי האלקטורלי הזה, כך טוענים, נבע משינויים בהרכב המצביעים: שינויים דמוגרפיים, אתניים, דתיים או לאומיים.[102] יש אפילו שכותבים על תזוזות אידיאולוגיות אשר מפלגות פוליטיות וקבוצות מצביעים עברו במרוצת השנים.[103] מעטים שמו לב, לעומת זאת, לקשר שנוצר בין עלייתה של 'הכלכלה הגדולה' ותהליכי הריכוזיות במשק ובין ירידת המשטר הסקטוריאלי-מפלגתי. הטענה המקובלת היא, שחלה 'דמוקרטיזציה' במוסדות הפוליטיים בישראל. אין ספק שכיום קיימת יותר ביקורת על פעולות הממשל, והמידע הפוליטי נפוץ יותר ואמין יותר מאשר בעידן משטר 'המפלגה הדומיננטית' של שנות החמישים והששים. עסקני המפלגות השתחררו ממוראן של ועדות המינויים, והמועמדים לכנסת ולרשויות המקומיות החלו לחקות את דפוסי התחרות העסקית 'הבריאה' של השוק האלקטורלי בארה"ב. אבל שוב, מעטים שמו לב לכך, שהעלייה ברמת התחרות, בין הארגונים הפוליטיים ובתוכם — אירעה במקביל לתהליך המונופוליזציה של המשק. יחסי השליטה השתנו, ככל שהשתרר תהליך העמקת ההצבר. זה טיב הקשר שבין ירידת משטר 'המפלגה הדומיננטית' ובין עליית משטר 'ההון הדומיננטי'.

מעטים גם שמו לב לקשר המשולש שנוצר בין השינוי במבנה הכוח בישראל: בין האטת הצמיחה במשק תוך צבירת חובות-פנים וחובות-חוץ, ובין הממשלים הכורעים תחת 'עומס יתר'. למעשה, נוצר ה'פרדוקס': ככל ששליטתה של הממשלה נחלשת וככל שיוזמותיה שוקעות — כן גוברת 'מעורבותה', בצורת עלייה בתקציבים השוטפים וגידול בהוצאות להחזר חובות; וככל שגוברת מעורבותה — כך נשחקים השירותים הציבוריים שהיא מספקת לתושבים בעוד שנטל המסים גובר. זה הרקע לירידתה של מפלגת 'העבודה', שנחשבה ל'מפלגה דומיננטית', ולירידת כוחם של הממשלים.

היה, כמובן, גם רקע אידיאולוגי לירידה זאת: קריאות מתגברות לעידוד 'היוזמה החופשית', לקיצוץ בתקציבים ולהרפיית מעורבותה של הממשלה. ואכן במצע 'הליכוד' שפורסם ערב הבחירות של 1977 נכתב בין השאר: "... במשך שנות שלטונו הממושכות הקים 'המערך' שיטה כלכלית שהיא שעטנז בלתי מוצלח של קפיטליזם, סוציאליזם ואנרכיה, אשר מטרתה העיקרית הייתה הנצחת השלטון בידי המפלגה השלטת... 'הליכוד' יחתור לכינונו

---

[101] *שפירא* (1977); *אריאן* (1985); *Shapiro* (1980); *Arian* (1977). הסבר אחר לגמרי הן על 'מהפך' 1977 והן על זה של 1992 אצל *Bichler* (1994).

[102] *שמיר ואריאן* (1982), *Diskin* (1984).

[103] *הורוביץ וליסק* (1990).

של משק חופשי המבוסס על יעילות, יוזמה ותחרות. 'הליכוד' יצמצם את מידת מעורבות הממשלה והמנגנונים הציבוריים למיניהם בפעילות הכלכלית ויחתור לצימצום הדרגתי של הפיקוח הממשלתי על הפעילות במשק, תוך צימצום התקציבים הציבוריים המוצאים למטרה זאת... " (מצוטט מתוך *בן-פורת*, 1982 : ע"ע 327-328).

ברור שאידיאולוגיה כזאת — של יוזמה 'חופשית' במשק אוליגופולי, הנשלט על ידי תמנון של קונגלומרטים באמצעות 'הסדרים מוסדיים' נוקשים — אינה אלא תרמית כלפי מרבית מצביעי 'הליכוד', או כסילות אופיינית של עסקני 'הליכוד'. הפירוש המעשי של אידיאולוגיה כזאת הוא גידול המעורבות הממשלתית, תוך חולשה גוברת ביכולת השליטה של הממשל. ואכן, בתקופת 'הליכוד' הלך התקציב הממשלתי ותפח ככל שהממשלה הבטיחה לקצצו. וכך אירע הפלא שבתקופת 1960-1976, כאשר מפא"י 'הדומיננטית' שלטה, כביכול, ביד רמה, תקציבי הממשלות היוו בממוצע כ-60% מהתוצר המקומי הגולמי (ובסך הכל בשנים 1950-1976, הם היוו בממוצע כ-50%); ואילו בעידן 'המשק החופשי' של 'הליכוד', בשנים 1977-1984 הגיע התקציב בממוצע ל-105% מהתמ"ג (ובסך הכל בשנים 1977-1992 הוא הגיע בממוצע ל-90% מהתמ"ג).

כותבים אקדמיים רבים התקשו להסביר, כיצד אירע ש'המהפך' בעל היומרות 'הליברליות' הביא דווקא לגידול המעורבות הממשלתית. הטעות נובעת מזיהוי 'מעורבות' עם תקציבים גדולים: ממשל 'מעורב' — דהיינו, בעל שליטה בחלוקת-ההכנסות ובתהליך ההשקעה — אינו בהכרח בעל מעורבות תקציבית גבוהה. גידול בתקציבים ובמצבת החובות הממשלתיים עשוי להצביע דווקא על ממשל חלש וחסר יכולת, הנשלט על-ידי קואליציה של כוחות המעוניינים במצב כזה.

כך ניתן גם להסביר את המדיניות התקציבית והמוניטרית בארה"ב בתקופת רייגן, אשר נהנה מאהדה 'עממית' רחבה כמו מנחם בגין. שניהם, רייגן ובגין, הצליחו עד תום כהונתם לצבור את החובות הממשלתיים הגדולים ביותר בתולדות מדינותיהם.

הסברים רבים ניתנו למעורבות הגבוהה של ממשלות 'הליכוד': בין השאר, דיברו על אידיאולוגיות 'פופוליסטיות' של מחויבות הממשל לסייע לאזרחים; על צרכים בטחוניים דוחקים; על התאבנות ביורוקרטית, המקשה על ריאורגניזציה מינהלית; על שיטת בחירות הגורמת להקמת קואליציות לא יציבות ומכאן, לשותפים קואליציוניים הסוחטים תקציבים בזבזניים, וכיוצא באלו.

אין בשלל ההסברים אלה כדי להבהיר את הסתירה: מצד אחד, מצטייר דימוי של ממשל כל-יכול המעורב עמוקות במשק; ומצד שני, אותו ממשל פועל בדרך המצביעה על חולשה מתמדת ועל מדיניות מלאת 'איוולת'. הביצועים המקרו-כלכליים הכושלים של תקופת ארליך, הורביץ, ארידור וכהן-אורגד; קפיצות הזיג-זג המבוהלות במדיניות הכלכלית; המהלכים המדיניים המבולבלים של ממשלות 'הליכוד' מאז קיימפ-דייויד; שלא לדבר על יומרנות מדינית והכרזות פוליטיות חסרות כיסוי מלכתחילה — כל אלה העידו, כי מדובר בממשל שנגרר אחרי אִלתורים סתורים, בצורה פסיבית וללא יוזמה מתכננת כלשהי.

מפלגת 'הליכוד', ובגלגולה הקודם, 'חירות' ו'ציונים-כלליים', הייתה במידה רבה מנותקת מניהול המשק הישראלי. עוד בתקופת המנדט, כשהסקטור העסקי היה אוטונומי יחסית, מפלגות אלה היו בעלות ארגון רופף שהתמקד בעיקר בפוליטיקה מוניציפלית.

אולם הבידוד ההיסטורי של 'חירות' וחוסר הנגישות למוקדי הכוח, אינם מספיקים להוות הסבר לכך ש'הליכוד' הינה מפלגה שמנפיקה ממשלות המצטיינות בחוסר יכולת

ניהולית אם לא בשלומיאליות גמורה. יתכן שתפקיד חשוב בכך היה להשקפת-עולמם הבסיסית של העסקנים המרכזיים ב'ליכוד' אשר התנגדה לתכנון ממשלתי לטווח ארוך.

השקפה זאת — שצמחה בקרב קבוצות של בעלי מטעים ובעלי מפעלים קטנים, במשק המבוזר של תקופת המנדט — לא הסתגלה למשק מלחמתי בעל יומרות טכנולוגיות המנוהל בהסדרים מוסדיים נוקשים, כמו שהיה המשק הישראלי של שנות השבעים. בשנים הראשונות של ממשל בגין, עסקני 'הליכוד' עדיין דמיינו לעצמם שהם מבצעים 'ליברליזציה'; אולם גם בשנים שלאחר-מכן, כולל בעידן ממשלות 'האחדות-הלאומית' ו'הליכוד-הלאומי' לגווניהן, לא השתנתה השקפתם במהותה.

סקירה חטופה של חמש-עשרה השנים שבין 1977 ובין 1992 מגלה כי כל תוכנית מוצהרת, או מהלך מדיני, או משא-ומתן דיפלומטי או מדיניות, שהוכרזה על ידי הממשלות או השרים השונים — לא צלחו: בין משום שיסודם היה במידע לקוי ובהנחות חסרות שחר, בין משום שלקו בקוצר-ראייה החורג מהתקן המקובל בעולם הפוליטי המודרני, ובין משום שסתם הסתיימו בשערוריה. דוגמאות: המו"מ על הסכם השלום עם מצרים, פינוי המתנחלים מסיני, 'האוטונומיה' לפלסטינים, 'המינהל האזרחי' של שרון את מילסון, סיפוח רמת-הגולן, 'מבצע ליטני', הפלישה ללבנון, הנסיגה מלבנון, מִזכר הייג-שרון, שוד הקרקעות בשטחים הכבושים, הנסיונות לדיכוי המרד בשטחים הכבושים, מדיניות 'האיזון התקציבי' של ארליך, מדיניות 'המלחמה באינפלציה' של ארידור, מדיניות סיבסוד הייצוא של הורביץ, תוכניות שונות באמצע שנות השמונים ל'חידוש הצמיחה הכלכלית', תוכניות לדיור עממי ועוד. קשה לשכוח את השערוריות שהתלוו לפרשות הללו: פרשת פתיחת פרוייקט 'הלביא' וחיסולו, פרשות ההתנחלויות בשטחים הכבושים, פרשת המניות הבנקאיות, פרשת המצאת האנרגיה של מרידור, פרשת מבצע 'קורת גג' (שבה התכוון מנחם בגין לפתור באורח אופייני 'אחת ולתמיד' את כל בעיות השיכון בישראל — באמצעות ספקולציות של מחירי הזהב), מבצע 'תעלת הימים' בכיכובו של מודעי על-פי חזונו של בגין; ועוד עשרות פרשיות, המעידות שמדובר בממשלים שלומיאליים, הסובלים או נהנים מחוסר יכולת כרונית.

יש התולים את מצעד האיוולת הזה במקריות היסטורית: המקריות הזאת יצרה מין הרכב נדיר ומיוחד במינו של 'נבחרת לאומית'.[104] אולם הסברים אלה אינם משכנעים: רוב השרים והח"כים למן 1977 ועד 1992, ובוודאי המנהלים הביורוקרטים של הממשלים באותה עת, לא היו שונים במהותם מן 'הנבחרות הלאומיות' של שנות החמישים והששים, ואפילו עלו עליהן בכישוריהם האישיים.

כך או אחרת, עדיין נותר הצורך להסביר כיצד אוסף של עסקנים, רובם בעלי ניסיון בארגונים פוליטיים, הצליחו להגיע למין תרכובת כזאת שבה הם נראו כמין כנופיה של לא-יוצלחים או של סתם דבילים. הדימוי של ממשלות ישראל הגיע לשפל עמוק; עד כדי כך שאקדמאים שוחרי דמוקרטיה למיניהם הציעו ברצינות גמורה כמזור לתחלואים, לא פחות מאשר בחירות אישיות לראשות הממשלה... בסופו של דבר, אם נאמץ, ולו לשם השעשוע, את הגישה 'הפונקציונליסטית', נוכל להניח כי מאחורי האיוולת וחוסר היכולת של ממשל קיימת 'פונקציה'. איוולת עשויה להיות בעלת תועלת. נראה, שהיא אכן הביאה

---

[104] *קוטלר* (1988).

תועלת רבה, השאלה היא כמובן למי. מה שהפך את הממשלים בישראל ל'חסרי יכולת' הוא הקונטקסט הכלכלי-פוליטי, שבו התחוללה עלייתו של משטר 'ההון הדומיננטי'. ירידת משטר 'המפלגה הדומיננטית' לא באה מֵעצמה, אלא הייתה חלק מהשתררות המשטר של העמקת ההצבר ומהתגבשות קבוצות-ההון המרכזיות.[105]

משטר זה אופיין במיליטריזציה גוברת ובאינפלציה דוהרת. במשטר זה הממשלה איבדה את מקומה המרכזי: הן בניהול המשק שהועבר לידי 'הכלכלה הגדולה', והן את עצמאותה במדיניות-החוץ, שהוכתבה יותר ויותר על-פי צרכי הקבוצות הדומיננטיות בארה"ב.

תוצאה חשובה אחרת של שינוי יחסי הכוח בישראל הייתה: עליית כוחם הפוליטי של האלמנטים המיליטריסטיים בחברה הישראלית. אין למיליטריזם זה דמיון רב למיליטריזם הפוליטי הישן, שרווח בתנועות הפוליטיות בישראל בתקופת המנדט (כמו 'אחדות העבודה' שהייתה מזוהה עם 'הפלמ"ח', או 'הצה"ר' ו'בית"ר' שמהן יצאו 'האצ"ל' ו'הלח"י'). המיליטריזם החדש, שצמח לאחר מלחמת יוני 1967, הינו יותר עמוק, ונעוץ באינטרסים כבדי משקל, הכוללים בעיקר את שיעורי-הרווח של קבוצות-הון מקומיות ואמריקניות.

מתחילת שנות השבעים, ועם סיומה של מלחמת-ויטנאם, הפך המזרח-התיכון לאזור חיוני מבחינת 'הכלכלה הגדולה' של ארה"ב; ובעיקר מבחינת קבוצות-ההון האמריקניות – אשר, מול התחרות הגואה בשוק האזרחי, נסוגו אל עבר פעילות פיננסית ואל עסקי נשק וטכנולוגיה צבאית (פרק ו', להלן). במקביל לירידת תקציבי הביטחון בארה"ב בשנות השבעים, עלה הסיוע הבטחוני והכלכלי של ממשל ארה"ב לממשלות הישראליות, ועימו הורחב הייצוא הצבאי של קבוצות הנשק האמריקניות למזרח-התיכון. תלותן הגוברת של הממשלות הישראליות בארה"ב, הסתבכותן בחובות חוץ, שלווה במיתון במשק – הפכו את האליטה הפוליטית הישראלית למתווכת בין קבוצות המפתח המקומיות והבינלאומיות. משום כך, אין זה מפתיע, ששורה של בני אדם אשר לשמם מצטרף התואר 'מיל.', עסקו בייצוג קבוצות נשק אמריקניות וישראליות.

העידן הזה, של דומיננטיות הנשק והפיננסים, שרר במשך קרוב לשני עשורים, והגיע לשיאו בתקופת רייגן-בגין של תחילת שנות השמונים. בתקופה זאת הושלמה הפיכתו של המשק הישראלי למשק קפיטליסטי-מלחמתי, תוך תלות מוחלטת במדיניות-החוץ האמריקנית. התהליך הזה היה בעל תאוצה עצמית: הגידול בתקציבי הביטחון (כולל תקציבי ההתנחלויות וכפיית הכיבוש), הגידול בשירותי החוב הממשלתי, הירידה בתקציבי הפיתוח האזרחי ובשירותים החברתיים, הירידה בהכנסות האפקטיביות של מרבית השכירים, העלייה ההדרגתית באבטלה, והכירסום המתמיד בכוחם הפוליטי של ארגוני העובדים – כל אלה הזינו את ההצבר הדיפרנציאלי של 'הכלכלה הגדולה'. הם הניעו את תהליך 'ההטיה הבטחונית' ואת התגברות הכוח הפוליטי של הקומפלקס הבטחוני—פיננסי. האחרונים דחפו להמשך העלייה בתקציבים הצבאיים, לגידול החוב הפנימי והחיצוני ולהאצת האינפלציה. זה היה המשטר ששרר בישראל עד סוף שנות השמונים.

הסימנים הגלויים הראשונים להתמוטטות המשטר נראו עוד באמצע שנות השמונים. בשנת 1986 התחסל פרוייקט 'הלביא', לאחר שממשלת 'הליכוד הלאומי' נכנעה ללחץ

---

[105] בפירוט: *Bichler* (1994).

המסיבי אשר פירמות הנשק האמריקניות והממשל האמריקני הפעילו להפסקת הפרוייקט. באותה שנה, שורה של פירמות ישראליות – רובן בבעלות הקונגלומרטים, שנסמכו על עסקי נשק – התחילו להראות, לראשונה מזה שנים רבות, הפסדים.

רבים הופתעו מהתפתחויות אלה: הרי מתחילת שנות השבעים הפיצו ממשלות 'העבודה' ו'הליכוד' תעמולה בלתי פוסקת, לפיה מכירות וייצוא של נשק הינם חיוניים לבטחונה של ישראל; הם כדאיים למשק הישראלי ומיטיבים עם כלל תושבי ישראל. לתעמולה זאת היו שותפים אנשי עסקים ומנהלים מכובדים, עיתונים מובילים, ובכללם עיתונים 'ליברליים' כמו *הארץ* – וכן דמויות וארגוני מפתח אקדמיים, שנהנו להשתתף באופוריה הטכנולוגית–בטחונית הזאת באמצעות מחקרים מדעיים כביכול. זה היה הגרעין שעמד במרכז 'הקונצנזוס-הלאומי'. והנה, כעבור שנים ספורות, התבשרו תושבי ישראל – באמצעות אותם עיתונים, אותם עסקנים פוליטיים ואותם אנשי עסקים מכובדים – כי תעשיות הנשק לא עוד נחשבות 'נכס לאומי', אלא מהוות 'נטל' על המשק הישראלי. בעיקר יצא קצפם על הפירמות הממשלתיות כגון 'התעשייה האווירית', 'תע"ש', 'רפא"ל', 'מספנות ישראל', 'מנועי בית שמש' ועוד. לפתע התגלה שהנכס הוא בועת אוויר. לתדהמת כולם, נחשף, כי התעשיות הבטחוניות-הממשלתיות מפסידות מידי שנה למעלה ממיליארד דולר. לכולם היה ברור, שיש צורך דחוף בפיטורים המוניים ובקיצוצים דרסטיים בשכר כדי 'להציל' את הנכסים הלאומיים לשעבר.

מה קרה לפתע? מה היו הסיבות ל'גילויים' הפתאומיים הללו? מה הביא את האליטה הבטחונית-עסקית לזנוח את ההסדרים הקודמים של ההצבר הצבאי–פיננסי? מדוע הם נזקקו לפנות לעבר הסדר מוסדי חדש, המכונה בשם המפתה 'דיבידנדים של שלום'? מה גרם למנהלי הקומפלקס-בטחוני-פיננסי של ישראל, אותה חבורה ותיקה של גרעין יוצאי רפ"י-ד"ש בראשות שמעון פרס, לוותר על בסיס כוחם, ולהשתלב ב'סדר העולמי החדש'?

בנושא זה נדון בפרק האחרון של הספר. אבל לפני-כן נותר לנו לספר על כמה מהעלילות העסיסיות של עידן העמקת ההצבר – הלא הן עלילות האינפלציה הישראלית, והעסקים המשגשגים של המלחמות במזרח-התיכון.